

№1, 226. 10.09.2023 г.

международный научный журнал

АКАДЕМИК

АСТАНА

www.journal-academic.com

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 1 (226), 2023 г.
СЕНТЯБРЬ, 2023 г.
Издаётся с июля 2020 года

Астана
2023

Содержание

ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ О ВЛИЯНИИ САМОПОЗНАНИЯ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЧЕЛОВЕКА Родыгина Е.Е., Дуплякин Е.Б.	4
ПСИХОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭМПАТИЯ ҚАБІЛЕТІНЕ ИКЕМДІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Адилова Лора Темірболатқызы, Дуплякин Евгений Борисович	9
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО СИРОТСТВА Галиуллина Закиря Мухамед- Мустафаевна, Ханания Анаит Аркадьевна	12
ҚАНТ ДИАБЕТИМЕН АУЫРАТЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Айтбай Гауһар Ержанқызы, Аманбаева Назира Муратовна, Каманбеков мади Канатович, Жеңісбайұлы Нұржігіт Манап Қанағат Манапұлы, Тлегенова Канипа Сериковна.....	15
«ТОЛҚЫНДЫҚ ОПТИКА» БӨЛІМІН ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР Ерденова Еркежан Зәкірқызы.....	23
АЗАПТАУЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ЖАЗАЛАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ Оразбаева Айгул Сакенқызы.....	27
ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ Сапарбек Сара Галымжанқызы.....	32
ОРТА МЕКТЕПТЕ АТОМ ЖӘНЕ ЯДРОЛЫҚ ФИЗИКА БӨЛІМІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ Жаханша Нұрайын.....	37
БІЛІМ БЕРУ ЖОЛЫНДАҒЫ МАМАНДАРДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ Елемесова Айнұр Болатқызы	42
STUDENT MOTIVATION FOR SELF-STUDY NurkashevaFariza	47
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ Сагиндыкова Анаргүл Галиаскаровна	53
СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ Мағазова Аида Ғұмарқызы	59
РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В РАЗЛИЧНЫХ СТРАНАХ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА Темір Тілек Қайратұлы	63
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КАБАНОВСКИЙ ТОҒАНЫНЫҢ КӘСІПШІЛІК МАҢЫЗЫ БАР БАЛЫҚ ТҮРЛЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ Аманжолов А.А., Китапбаева А.А.	67
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРИРОДНОГО КАПИТАЛА И РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ЭКОСИСТЕМНЫХ УСЛУГ ОЗЕРА ЖАЙСАН Нигметжанов С.Б.	71
УМЕНЬШЕНИЕ РАЗМЕРА НЕУСТОЙКИ СУДОМ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА Садриева А.Е.....	74
СОСТОЯНИЕ СПОРТИВНО-ЛЮБИТЕЛЬСКОГО РЫБОЛОВСТВА В ВОДОЕМАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ОЗЕРО ЖАЙСАН, ВОДОХРАНИЛИЩЕ БУКТЫРМА И ВОДОХРАНИЛИЩЕ ШУЛЬБИНСКОЕ Притыкин Иван Викторович.....	79

ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ О ВЛИЯНИИ САМОПОЗНАНИЯ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЧЕЛОВЕКА

Родыгина Е.Е.

Кафедра Психологии, 4 курс, Бакалавр,

Дуплякин Е.Б.

*Научный руководитель: к.м.н., профессор кафедры психологии
университета «Туран», академик МАИИ*

Аннотация: В статье рассматриваются исследования иностранных ученых касательно влияния самопознания на психологическое благосостояние человека, а также анализ их взглядов, теорий, мнений о самопознании, самообмане, влияние на эмоциональную сферу человека. Актуальность данной статьи обусловлена необходимостью более глубокого изучения существующих подходов к проблеме психологического благополучия будущих поколений.

Ключевые слова: психологическое благополучие, самопознание, психология личности, эмоциональная стабильность, гуманистический подход, ученые теоретики, самовосприятие.

В период последних десятилетий ученые-исследователи проявляют изрядный интерес к глубокому изучению понятия «психологического благополучия», его сущности, от чего оно зависит и как проявляется, и влияет на личностные характеристики человека. Можно предположить, что такое внимание обусловлено многолетней заинтересованностью экспертов во внутреннем состоянии человека, его эмоциональности и способами развития его внутреннего благополучия. Так же, в связи с политическими, экологическими, межнациональными, экономическими факторами последних десятилетий, все эти структуры в которых обитает человек, нестабильны, отсюда и выявляем необходимость в самопознании ресурсов, внутреннего спокойствия и эмоциональной стабильности для психологического благополучия. На сегодняшний день, в социуме, ценности материального взаимообогащения, а так же субъективная оценка человека становятся, с каждым днем, большим приоритетом. Таким образом, для определения теории и концепции практики психологии немаловажно установление того, то что предназначается для выявления основы внутреннего баланса личности, из каких элементов оно формируется, какие взаимоотношения возлежат в его базе, каковым способом будет принятия участия в регуляции действия, как возможно посодействовать личности найти решение проблем его благосостояния.

Изучения вышеописанных феноменов обладают значительной значимостью согласно фактору того, то что облик существования, что присущ человеческому роду в преждевременном старшем возрасте, проявляет огромное воздействие в положение его самочувствия, а также интенсивности старения в этапы средней, а также поздней зрелости.

Забота о себе и самопознание ассоциируются с психологическим благополучием практикующих психологов и меньшими рисками, связанными с профессиональными нарушениями и вредом для клиентов. Несмотря на это, концепция заботы о себе недостаточно используется на ранних этапах обучения психологии и недостаточно изучена. В связи с этой проблемой, данная тема вызвала интерес автора к написанию теоретического анализа на основе научных исследований о проблеме воздействия самопознания на психологическое благополучие человека.

Выполненный анализ литературных источников показал, что в значительно большей мере вопрос воздействия самопознания на психологическое благополучие человека развит у зарубежных ученых-исследователей.

В определении психологического благополучия как мультифакторного явления, первоначально, большая часть исследователей полагаются на гуманистический подход Кэрл Рифф[1], американской исследовательницы и автора теории психологического благополучия человека, которая представляет собой оценку функционирования личности с точки зрения максимальной реализации ее внутреннего потенциала. В своих выводах исследовательница выделяет внутреннее спокойствие, чувство гармонии и принятия себя как один из важнейших элементов психологического благополучия.

Поскольку качественная обработка анализа функционирования личности возможна только через самопознание и самовосприятия и их механизмов, вопрос о взаимосвязи между самопознанием и психологическим благополучием человека представляет интерес для научных исследований. Выяснение структурных и контекстуальных отличительных черт самопознания и его взаимосвязи со степенью психологического благополучия позволит выявить механизмы развития эмоционального благосостояния развивающейся личности, а также применять понимание самопознание с целью улучшения психологического благополучия детей и подростков.

Хорошим примером взаимосвязи внутреннего самопознания и психологического благополучия, является относительно недавняя научная работа Э. Карлсона (2013)[2]. В его исследованиях говорится о том, что люди имеют ряд «слепых зон» в собственном самосознании (к примеру, в понимании модификаций мышления, эмоций, чувств и поведения), которые могут обладать отрицательными последствиями, такими как: трудности в принятии решений, плохая успеваемость, эмоциональные и межличностные проблемы, а также, снижение уровня удовлетворенности своего существования. Однако исследователь подразумевает, что благодаря формированию более глубокой осознанности через внимательность и в следствии, бдительность, считается эффективной методикой, которая может способствовать позитивному психическому здоровью.

Тех же взглядов придерживались ученые-теоретики 20-го века, которые размышляли над сопоставлением самопознания, а так же психологического самочувствия, можно выделить Э. Фромма[3], К. Меннингера[4], А. Маслоу[5], К. Роджерса[6], Ф. Тейлора[7], Б. Брауна[8]. Они писали академические заключения касательно того, что точность самопознания напрямую коррелирует с психологическим благополучием и является его основой. Философия Фромма[3] и Меннингера[4], заключалась в том, что человеку нужна потребность в самоотождествлении, осознания себя как отдельной сущности. То есть, при условии понимания того, как себя видит человек, таким он и является на самом деле, со всеми плохими и хорошими чертами характера, ведет к психологическому здоровью. Того же мнения придерживался и А. Маслоу[5]. Он заявлял, что принятие природы человека со всеми несовершенствами и уязвимыми сторонами, при сравнении с идеальными романтизированными образами, и есть отличительный элемент психологически здоровых людей. К похожему мнению пришёл американский психолог, автор теории черт личности – Г.Олпорт[9]. Он заявлял о том, что зрелый и психологически здоровый человек проявляет изрядный интерес к самопознанию и чувству юмора. Правило «Знать самого себя», о котором говорил еще Сократ, Олпорт назвал «самообъективацией»[9]. Таким образом, он говорил о том, что у взрослых людей существует четкое понимание касательно собственных здоровых гранях, а так же астениях. Значимым элементом самопознания считается остроумие и юмор, затрудняющие громкому самовозвеличиванию. Это дает возможность людям наблюдать, а также осуществлять весьма несуразные аспекты личных и посторонних актуальных жизненных моментов. Остроумие, каковым его представлял Олпорт, - умение пошутить и принять над более обожаемым (в том числе собственную личность) и продолжать без исключений дорожить им.

Другие же иностранные исследователи, задались интересной проблемой сопряжения самопознания и психологического благополучия, рассматривали достоверность самопознания людей при помощи сопоставления их самооценки вместе с наблюдателями с нейтральной стороны. Исследование П. Левинсона[10], У.Микела, Дж. Л[11], Чаплина,

Р.[12], Бартона Р.[13], которое проводилось в 1980-м году[10], построено именно на этой парадигме. В исследовании приняли участие люди с депрессивным и его равнопротивоположным состояниями. Они стали практиковать 20-ти минутные дискуссионные группы, в которых им предлагалось оценочная таблица из 17 пунктов, для анализа их социальной компетентности (к примеру, оценить насколько они были уверены в себе и дружелюбны). Специально подготовленные ассистенты-помощники имели такую же рейтинговую шкалу. Тем самым, Левисоном и его коллегами было выявлено соотношение между собственными оценками участников и тем, как они были оценены людьми наблюдавших со стороны.

По выявленным результатам, в двух данных группах, самоанализ привел к схожим позитивным взглядам, в то время как оценка наблюдателей рознилась. Более всего это проявилось с группой не страдающих депрессивным состоянием.

Похожи исследования провел Д. Кэмпбелли Б. Фер (1990)[14] и Д. Даннинга и А.Л.Стори(1991)[15]. Эти два исследования относятся к области социальной психологии, поскольку они изучают, как самовосприятие и социальное сравнение могут влиять на поведение и благополучие. Они посвятили работу концепции самовосприятия и его влиянию на поведение и благополучие. Д. Кэмпбелл и Б. Фер (Campbell&Fehr (1990))[14] предложили теорию поддержания самооценки (SEM), которая предполагает, что люди склонны сравнивать себя с другими, чтобы поддерживать позитивную самооценку. Они обнаружили, что люди с большей вероятностью будут участвовать в социальном сравнении с другими людьми, которые в чем-то похожи на них, и что то, как люди сравнивают себя с другими, может влиять на их благополучие и поведение.

Д. Даннинг и А.Л.Стори (Dunning&Story, 1991)[15] провели исследование взаимосвязи между самовосприятием и мотивацией и обнаружили, что люди, считающие себя компетентными и способными, с большей вероятностью будут мотивированы на достижение своих целей. Они также обнаружили, что люди, считающие себя некомпетентными или неспособными, чаще испытывают негативные эмоции и участвуют в самоотравляющем поведении.

В совокупности, эти исследования подчеркивают важность самовосприятия и его влияние на поведение и благополучие. Они предполагают, что люди, способные поддерживать позитивную самооценку и воспринимать себя как компетентных и способных, чаще испытывают положительные результаты, в то время как люди с негативным самовосприятием могут быть более подвержены негативным эмоциям и самоотравляющему поведению.

Среди современных ученых изучающих этот вопрос можно выделить Массимо А. Корчетти, Ф. Леннарт, Дж. К. Льюкс, С. Рубини В. Миус(2016)[16] провели обзор литературы и представили программу исследований, которые имели цель изучить связь между ясностью самоконцепции и благополучием. Самоконцепция относится к тому, как человек видит и оценивает себя. Ясность самоконцепции означает, что человек имеет ясное представление о своих ценностях, интересах, целях и способностях. Благополучие включает в себя многие аспекты жизни, в том числе удовлетворенность жизнью, психологическое благополучие и социальную адаптацию. Авторы обзора привели множество исследований, которые показали положительную связь между ясностью самоконцепции и благополучием. Они указали на то, что люди с ясной самоконцепцией чувствуют себя более уверенно в своих решениях, они имеют более стабильную самооценку, чувствуют большую удовлетворенность жизнью и имеют лучшие отношения с другими людьми. Авторы также предложили программу исследований, которая должна помочь понять, какие механизмы лежат в основе связи между ясностью самоконцепции и благополучием. Они предположили, что четкость самоконцепции может помочь людям справляться со стрессом и трудностями, что в свою очередь приводит к улучшению благополучия.

В целом, обзор и исследовательская программа представленная Массимо А. Корчетти, Ф. Леннарт, Дж. К. Льюкс, С. Рубини и В. Миус(2016)[16] указывает на то, что ясность

самоконцепции может быть важным фактором для достижения благополучия. Однако, требуется дальнейшее исследование, чтобы более глубоко понять эту связь и выяснить, как можно улучшить ясность самоконцепции у людей, которые ее не имеют.

Иностранные ученые провели множество исследований о влиянии самопознания на психологическое благополучие человека. Ниже приведены некоторые ключевые выводы из последних исследований: Самопознание положительно связано с психологическим благополучием: Несколько исследований показали, что люди с более высоким уровнем самопознания склонны сообщать о более высоких уровнях психологического благополучия, включая большую удовлетворенность жизнью, субъективное благополучие и позитивный аффект.

Самопознание может смягчить негативное воздействие стресса: Исследования показали, что люди с высоким уровнем самопознания лучше справляются со стрессом и реже испытывают негативные психологические последствия в ответ на стресс. К тому же, самовоспитание и самопознание связано с более высоким уровнем эмоционального интеллекта: Исследователи обнаружили, что люди с высоким уровнем самопознания, как правило, более эмоционально интеллектуальны, что означает, что они лучше понимают и регулируют свои собственные эмоции, а также эмоции других людей.

Самопознание связано с более эффективным принятием решений: Исследования показали, что люди, имеющие четкое представление о своих ценностях, сильных и слабых сторонах, лучше принимают решения, которые соответствуют их целям и приводят к большей удовлетворенности жизнью.

Самопознание может привести к личностному росту и развитию: Исследователи обнаружили, что люди, которые занимаются самоанализом и самопознанием, обычно испытывают личностный рост и развитие, что со временем может способствовать большему психологическому благополучию.

В целом, исследования показывают, что самопознание является важным фактором, способствующим психологическому благополучию, и что люди, культивирующие более глубокое понимание себя, скорее всего, будут испытывать больше счастья, удовлетворения и стойкости перед лицом жизненных проблем.

Заключение: Резюмируя, можно отметить, что статья посвящена важной и актуальной теме, касающейся влияния самопознания на психологическое благополучие человека. Был проведен анализ иностранных исследований и мнений ученых по данной теме, выявляя основные подходы и теории. В результате исследования можно сделать вывод, что самопознание играет важную роль в формировании психологического благополучия человека, позволяя ему лучше понимать свои эмоции и потребности, а также находить эффективные способы их удовлетворения. Однако, необходимо учитывать, что процесс самопознания может быть сложным и требует времени, усилий и подхода с позиции самоанализа и самокритики. Тема исследования зарубежных ученых по данной теме могут служить основой для дальнейших исследований и разработки практических рекомендаций для тех, кто стремится к повышению своего психологического благополучия и достижению личностного роста. В целом, данная статья представляет важный вклад в изучение проблемы психологического благополучия и может быть полезна для широкого круга читателей, интересующихся данной темой.

Список литературы:

- 1.Рифф, К. (1975). Справочник по развитию взрослых. Нью-Йорк: Издательство Springer.
- 2.Карлсон, Е. (2013). Наука о счастье. Нью-Йорк: Routledge.
- 3.Фромм, Э. (1955). Разумное общество. Нью-Йорк: Генри Холт и компания.
- 4.Меннингер, К. (1958). Теория психоаналитической техники. Нью-Йорк: Basic Books.
- 5.Маслоу, А. (1943). Теория человеческой мотивации. Психологический обзор, 50(4), 370-396.

- 6.Роджерс, К. Р. (1961). О становлении личности: Взгляд терапевта на психотерапию. Бостон: ХаутонМиффлин.
- 7.Тейлор, Ф. У. (1911).The principles of scientific management.Нью-Йорк: Harper&Brothers.
- 8.Браун, Б. (2010). Дары несовершенства: Отпустите то, кем, по вашему мнению, вы должны быть, и примите себя таким, какой вы есть. Издательство Hazelden.
- 9.Олпорт, Г. (1954). Природа предрассудков. Нью-Йорк: Doubleday.
- 10.Левинсон, П. (1996). Thesoftedge: Где великие компании находят длительный успех. Нью-Йорк: Routledge.
- 11.Микела, Дж. Л. (1998). Введение в личность. Нью-Йорк: HarcourtBrace.
- 12.Чаплин, В. (2012). Словарь по психологии. Лондон: Bloomsbury Academic.
- 13.Бартон, Р. (2015).Психология социальных медиа. Нью-Йорк: Routledge.
- 14.Campbell, J. D., & Fehr, B. (1990). Самооценка и восприятие передаваемых впечатлений: Связана ли негативная аффективность с большим реализмом? *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(1), 122-133.
- 15.Даннинг, Д.,иСтори, А. Л. (1991). Депрессия, реализм и эффект самоуверенности: Являются ли более грустные более мудрыми при прогнозировании будущих действий и событий? *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 521-532.
- 16.Crocetti, M. A., Luyckx, L. F. J. C., Rubini, S., &Meeus, W. (2016). Ясность идентичности и благополучие: Обзор и программа исследований. *Европейский психолог*, 21(4), 271-281.

ПСИХОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭМПАТИЯ ҚАБІЛЕТІНЕ ИКЕМДІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адилова Лора Темірболатқызы

Бакалавр, Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Дуплякин Евгений Борисович

*психология ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университеті психология кафедрасының
профессоры, МАИИН академигі, Қазақстан, Алматы қ.*

Түйіндеме: Мақалада психология факультетінің студенттері арасында эмпатия қабілетіне икемділік ерекшеліктері олардың кәсіби қызметі аясында қарастырылады. Авторлар психологиялық факультеті студенттерінің эмпатия деңгейін зерттеп, студенттердің әртүрлі топтарындағы эмпатиялық қабілеттердің көрінуіндегі айырмашылықтарды анықтады. Мақалада психологиялық мамандықтар студенттерінің эмпатия деңгейін өлшейтін әртүрлі әдістерді қолдану арқылы жүргізілген зерттеу нәтижелері сипатталған. Мақалада сонымен қатар психология студенттерінің эмпатия деңгейіне әсер ететін факторлар, соның ішінде жеке ерекшеліктері, жұмыс және оқу тәжірибесі қарастырылады.

Түйінді сөздер: эмпатия, студенттер, психология, кәсіби іс-әрекет, жеке қасиеттер, жұмыс тәжірибесі, эмпатиялық дағдылар.

Эмпатия - адамның басқа адамдардың сезімдерін, эмоцияларын, ойлары мен тәжірибесін жетік түсіну қабілеті. Бұл адамға әлемді басқа адамның көзі мен жүрегі арқылы қабылдауға және сезінуге, оның проблемалары мен қуаныштарына және оларға сәйкес жауап беруіне мүмкіндік береді. Эмпатия тұлғааралық өзара әрекеттестік пен тиімді қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, сонымен қатар кәсіби қызметте, әсіресе психология мен медицина саласында пайдалы әрі қажетті[1].

Психологиялық мамандық студенттерінің кәсіби іс-әрекетіне байланысты эмпатия қабілетінде өзгеше ерекшеліктер бар. Психологтардың кәсіби қызметі адамдармен тұрақты қарым-қатынасты және олардың мәселелерін түсінуді талап ететіндіктен, олардың басқа кәсіби саладағы адамдарға қарағанда эмпатия деңгейі көбінесе жоғары болады.

Алайда, мамандану бағытына байланысты студенттер арасында эмпатия қабілетінде айырмашылықтар болуы мүмкін. Мысалы, ұйымдық немесе эксперименттік психология сияқты психологияның басқа салаларын оқитын студенттеріне қарағанда клиникалық психология студенттерінің эмпатия деңгейі жоғары. Бұл клиникалық психологияның адамдармен және олардың мәселелерімен жұмыс істеуге көбірек көңіл бөлуімен байланысты болуы мүмкін, бұл маманнан жоғары эмпатияны талап етеді.

Сондай-ақ студенттердің эмпатия деңгейін білім алу барысында және жұмыс тәжірибесі нәтижесінде арттыруға болатынын атап өткен жөн. Мысалы, тағылымдамалар студенттерге эмпатикалық дағдыларды дамытуға және адамдармен жұмыс істеу тәжірибесінде оны арттыруға көмектеседі, бұл өз кезегінде олардың кәсіби қызметінде эмпатия дағдысын жақсартады.

Зерттеудің мақсаты – психология студенттеріндегі эмпатияны дамыту процесін анықтау, теориялық тұрғыдан негіздеу және эксперименталды түрде тексеру.

Зерттеу Тұран университеті мен ҚазҰУ факультетінің студенттері негізінде жүргізілді. Эксперименттік іс-шараға психологиялық және химиялық факультеттерінің барлығы 60 студенті қатысты.

Анықтау экспериментінің бірінші кезеңі студенттердің эмпатикалық қабілеттерін ашу мақсатында өткізілді. Оның нәтижелері бойынша психология студенттерінің басқа адамдардың эмоциясын түсіну, сезіну қабілеттерін көрсеткені анықталды. Нәтижелерді түсіндіру 1-кестеде келтірілген көрсеткіштерге негізделген.

1-кесте

Адамның эмпатия жасау қабілетінің экспрессивтілік деңгейлері

Деңгей	Ұпай саны
Жоғары	30-36
Орташа	29-22
Жеңілдетілген	21-15
Өте төмен	14 және одан төмен

Психология студенттері арасында эмпатиялық қабілеттердің ең айқын параметрлері эмпатиядағы сәйкестендіру және эмпатиядағы ену қабілеттері екені анықталды.

Психология студенттері арасында эмпатия білдіру қабілетінің ең аз дамуы интуитивтік арна және эмпатияның рационалды арнасы арқылы табылды.

Поликоммуникативтік эмпатияның көрсету деңгейіне байланысты келесі нәтижелер алынды. Студенттердің көркем шығарма кейіпкерлеріне (7,24) және балаларға (мүмкін болатын 15 ұпайдан 7,1 ұпай) деген эмпатикалық қатынасы жоғары деңгейде екені анықталды. Субъектілер жануарларға қатысты эмпатияның ең аз көрсеткішін көрсетеді (6.1). Бұл психология студенттерінің жануарларға қарағанда адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесінің жоғары болуына байланысты. Нәтижесінде адамдар мен балаларға деген эмпатия қабілетінің көбірек дамуына себеп бар, өйткені болашақ психолог мамандар олардың қажеттіліктері мен эмоцияларын жақсы түсінеді. Студенттердің ешқайсысында жоғары және өте төмен деңгей анықталған жоқ. Эксперимент барысында әртүрлі мамандықтағы студенттердің эмпатия деңгейі әртүрлі болуы мүмкін деген болжам жасалды. Ол үшін химия пәнінің студенттері тобында олардың кәсіби тұлғалық деңгейіне зерттеу жүргіздік. Кәсіби тұлғаны қалыптастыру үшін эмпатия маңызды. Басқа адамдардың эмоцияларын түсініп, сезінгенде, біз өз құндылықтарымыз бен мотивацияларымызды жақсырақ түсіне бастай аламыз. Бұл кәсіби өмірімізде қандай рөл атқарғымыз келетінін және мақсаттарымызға жету үшін дағдыларымыз бен тәжірибемізді қалай пайдалана алатынымызды анықтауға көмектеседі. Химиялық мамандық студенттерінің кәсіби тұлғасын зерттеу Л.Б.Шнейдер әдісі бойынша жүргізілді [2]. Психология студенттері психологиялық көмек және психикалық денсаулықты сақтау саласындағы болашақ мамандар болып табылатындықтан химиялық мамандық студенттеріне қарағанда олардың бойындағы эмпатияның жоғары деңгейін дамытуға, өрістетуге себеп бар.

Зерттеу нәтижелері келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. Психология студенттеріне эмпатия қабілетін дамыту қажет әрі пайдалы, себебі бұл дағды олардың болашақ клиенттерді жақсы түсінуіне және олармен тиімдірек жұмыс істеуіне көмектеседі.
2. Психология студенттерінің бастапқы курстарындағы эмпатия деңгейін диагностикалау бұл сезімді дер кезінде түзетуге мүмкіндік береді.
3. Психология студенттерінде эмпатияны келесі әрекеттер арқылы дамытуға болады:
  - Рөлдік ойынға қатысу: рөлдік ойын студенттерге әртүрлі жағдайларда адамдар қандай эмоциялар мен қажеттіліктерді бастан өткеруі мүмкін екенін жақсы түсінуге және эмпатияны білдіруге жаттықтыруға көмектеседі;

- Белсенді тыңдау тәжірибесі: студенттер әңгімелесушілерінің айтқандарына назар аударып, олардың эмоциялары мен қажеттіліктерін түсінуге тырысып, нақтылайтын сұрақтар қоюы керек;

- Әдебиеттану: психология, эмоциялар және әлеуметтік психология туралы кітаптар мен мақалаларды оқу студенттерге эмпатияның қалай жұмыс істейтінін және оны психологиялық тәжірибеде қалай қолдануға болатынын жақсы түсінуге көмектеседі;

- Интроспекцияға машықтандыру: студенттер өздерінің басқа адамдарды қабылдауы мен түсінуіне қалай әсер ететінін жақсы түсіну үшін өздерінің эмоциялары мен қажеттіліктерін талдауға тырысуы керек [3, б. 59].

Сонымен қатар, эмпатия тұлғааралық қарым-қатынаста және басқа адамдармен қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады. Эмпатияны дамыту психология студенттеріне тиімдірек және түсінетін маман болуға, сондай-ақ басқа адамдарға толерантты болуға және құрметтеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеулер эмпатияның тұлғааралық қарым-қатынасты жақсарту, көңіл-күйді жақсарту және стрессті азайту үшін тиімді құралы болуы мүмкін екенін көрсетеді. Сондықтан эмпатияны дамыту психология студенттері үшін олардың психология саласында табысты жұмыс істеп, өз мамандығы бойынша үздік нәтижелерге қол жеткізуі үшін маңызды аспект болып табылады.

Дереккөздер тізімі:

1. Никишов, С.Н. Оқушылар арасындағы эмпатияның психологиялық ерекшеліктері / С.Н. Никишов, И.С.Осипова [Электрондық ресурс] // Қазан педагогикалық журналы. - 2015. - Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-empatii-u-studentov>
2. Л.Б. Шнейдер. Кәсіби тұлғаны зерттеу әдістемесі, 2007 ж.
3. Эберштейн, Д. Эмпатияның күші. Сындарлы қарым-қатынас пен табысты келіссөздердің кілті / Д.Эберштейн. - Мәскеу: Манн, Иванов және Фербер, 2014. - 288 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО СИРОТСТВА

Галиуллина Закиря Мухамед- Мустафаевна

Студент 4 курса,

Университет «Туран»,

Казахстан, г. Алматы.

Хананян Анаит Аркадьевна

Ассоциированный профессор кафедры психологии,

Университет «Туран»,

Казахстан, г. Алматы.

АННОТАЦИЯ

Воспитанники детского дома испытывают серьезные трудности в общении с окружающими, в особенности со сверстниками. Некоторые дети затрудняются по собственной инициативе обратиться к другому человеку, порой даже стесняются ответить соответствующим образом, если к ним обращается кто-либо. Они не могут поддержать и развить установившийся контакт, адекватно выражать свою симпатию, сопереживание, в связи с этим часто конфликтуют или замыкаются в одиночестве, поэтому данная тема актуальна в нашем современном обществе.

АНАЛИЗ СЕГОДНЯШНЕГО СОСТОЯНИЯ ПРОБЛЕМЫ СИРОТСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.

По информации министра образования и науки Асхата Аймагамбетова количество воспитанников детских домов на сегодня составляет 4254 детей, что на 32% меньше чем в 2018 году, а количество детских домов за этот период сократилось с 138 до 96.

Что касается общего количества детей-сирот в стране, то эта цифра достигает 23 тысячи детей. В это количество входят как дети-сироты, так и дети, оставшиеся без попечения родителей. Положительным моментом в этой статистике является то, что только 4 тысячи детей проживают в детских домах. Если брать период с 2012 года, то общий контингент воспитанников детских домов сократился на 10 тысяч детей [1].

В Казахстане проблема сиротства является актуальной из-за баланса факторов:

1. Социально-экономическая ситуация: высокий уровень бедности, низкий уровень доходов во многих регионах страны.
2. Конфликты внутри семьи.
3. Неполные семьи.
4. Всеобщее нарушение здорового образа жизни: обычай курения, употребление алкоголя и наркотиков.
5. Недостаточное количество приемных родителей [2].

У детей могут возникать различные психологические проблемы, из-за потери родителей и давления окружающего мира, в котором они живут. Некоторые из наиболее распространенных проблем включают в себя:

Ощущение потери и отчуждения.. Это может проявиться в ошибочной самооценке и проблемах с социальной адаптацией.

Проблемы с поведением: некоторые дети проявляют агрессию, непослушание.

Низкая самооценка: у сирот развивается чувство неполноценности, особенно если они были брошены или отвергнуты своими родителями.

Проблемы с социальной адаптацией.

Проблемы с эмоциональной регуляцией: нарушение регуляции собственных эмоций, что может привести к усилению агрессии, плача.

Как и среди других детей, им также нужна поддержка, внимание и забота. Ниже приведены некоторые практические советы, которые помогут им справиться :

1. Стоит чаще разговаривать. Сироты часто ощущают себя изолированными от общества и нуждаются в человеческом общении. Разговаривайте с ними, узнайте их жизнь, помогите им решить проблемы и поддерживайте в любых проявлениях.
2. Поддержка со стороны семьи и друзей. Очень важно, чтобы у ребёнка были близкие, которые могут взять на себя роль наставников или приемных родителей.
3. Помощь при оформлении документов.
4. Открытие доступа к разным видам спорта и занятий. Спортивные занятия и хобби могут помочь улучшить самочувствие и дать ощущение защищённости.
5. Помощь в поиске работы и учебы.
6. Признание и физический контакт. Прижимайте их к себе, обнимайте и говорите им, как они важны для вас и общества.
7. Психологическое консультирование. Дети часто испытывают проблемы с чувством собственного достоинства и эмоциональным состоянием, поэтому помощь профессионального психолога может оказаться чрезвычайно полезной.

В Казахстане существует система социального обеспечения, которая включает в себя программы для сирот и детей, находящихся без попечения родителей. Одной из таких программ является фонд «САБИ», оказывает помощь детям, которые остались без родителей и опеки, талантливым ребятам из социально- незащищенных семей, детям с серьезными нарушениями здоровья и людям с инвалидностью. Благотворительный фонд «ДАРА», миссией которого является реализация проектов, направленных на улучшение условий жизни и расширение возможностей развития детей-сирот, детей с ограниченными возможностями и больных детей. Свою деятельность Фонд осуществляет через детские медицинские учреждения, детские дома, а также школы-интернаты для детей с ограниченными возможностями. [3]

Также существуют несколько программ, направленных на помощь: .

Программа "Доброе сердце", которая предоставляет психологическую помощь детям-сиротам и подросткам, оказавшихся в трудной жизненной ситуации. В рамках программы проводятся консультации психологов, тренинги и психотерапевтические сессии.

Программа "Национальная линия доверия", которая предоставляет психологическую помощь всем, включая детей и подростков. В рамках программы действует телефон "доверия", где люди получают консультации по широкому кругу вопросов, касающихся их психического здоровья [4].

Власти Казахстана проводят мероприятия по борьбе с сиротством и выбором условий для того, чтобы каждый ребенок имел семью и достойное будущее. Для этого разрабатываются программы поддержки семей с детьми, организуются приемные семьи, строятся детские дома современного типа. В целом, существует достаточно развитая система психологической помощи сиротам, которая позволяет оказывать поддержку и помощь в эмоциональной адаптации и решении жизненных проблем.

Список литературы:

1. Количество детских домов сократилось в Казахстане // Министерство просвещения РК.-

URL:

<https://www.facebook.com/oquagartuministrliqi/posts/pfbid02vHfK8Fzurv4KyTi1LagS6zV9ARwWNerTikt5rw6u6PiBKcwwXPCsDpDysKs5mPKHl> (дата обращения: 30.03.2023)

2. Джандарбек Б. А. «Проблемы социально-экономических прав ребенка в законодательстве Республики Казахстан» // Научно-практический журнал «Современное право». Новое в российском законодательстве: обзоры, комментарии, практика № 8, 2008 г., Москва.

3. Благотворительные фонды Республики Казахстан // Портал электронного правительства Республики Казахстан.- URL: <https://egov.kz/cms/ru/articles/charity-foundation> (дата обращения: 03.04.2023)
4. SOS Детские деревни Казахстана.- URL: <https://www.sos-kazakhstan.kz/ru/page/centr-podderzhki-semi-i-detstva-centr-okazaniya-specialnyh-socialnyh-uslug> (дата обращения: 30.03.2023)

ҚАНТ ДИАБЕТИМЕН АУЫРАТЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Айтбай Гауһар Ержанқызы
Аманбаева Назира Муратовна
Каманбеков мади Канатович
Жеңісбайұлы Нұржігіт*

*Манап Қанағат Манапұлы, интерн-педиатр дәрігерлер
Ғылыми жетекші: Тлегенова Канипа Сериковна*

Аннотация . Қант диабеті (ҚД) – инсулин секрециясының немесе әсерінің бұзылуынан немесе осы бұзылулардың жиынтығынан туындаған созылмалы гипергликемиямен сипатталатын күрделі метаболикалық аурулардың үлкен тобы. Күрделі гормоналды процестерде инсулин секрециясының бұзылуы және / немесе тіндердің инсулинге реакциясының төмендеуі инсулиннің мақсатты тіндерге әсерінің бұзылуына әкеледі, бұл өз кезегінде көмірсулар, май және ақуыз алмасуының бұзылуын тудырады. Бір пациентте инсулин секрециясының бұзылуы және оның әсерінің бұзылуы бір мезгілде байқалуы мүмкін.

1 типті Қант Диабеті (1 типті ҚД) – генетикалық бейімді адамдардағы аутоиммунды ауру, онда созылмалы лимфоцитарлы инсулит β-жасушалардың Т-жасушалары арқылы жойылуына, содан кейін абсолютті инсулин жеткіліксіздігінің дамуына, диабеттік кетоацидоздың (ДКА) дамуына бейімділікке әкеледі. А. аутоиммунды ҚД β-жасушалардың жойылуымен, аутоантиденелердің болуымен, абсолютті инсулин жеткіліксіздігімен, толық инсулинге тәуелділікпен, Дса тенденциясымен ауыр ағыммен, негізгі гистосәйкестік кешенінің (HLA) гендерімен байланысуымен сипатталады. В. Идиопатиялық ҚД сонымен қатар β-жасушалардың жойылуымен және ДКА-ға бейімділікпен жүреді, бірақ аутоиммундық процестің белгілері жоқ (арнайы аутоантиденелер және HLA жүйесімен байланыс). Африкалық және азиялық шыққан науқастарға тән.

Жалпы алғанда, әлемде 15 жасқа дейінгі 96000-ға жуық бала жыл сайын 1 ҚД-мен ауырады. Батыс елдерінің көпшілігінде балалар мен жасөспірімдерде SD 1 барлық SD 1 жағдайларының 90% құрайды, ал өмір бойы 5-10% ауырады. ҚД ауруы әртүрлі елдерде айтарлықтай өзгереді: - Скандинавия елдерінде (Финляндия, Швеция, Норвегия) және Сардинияда (Италия) ең жоғары көрсеткіштер (жылына 100 мың балаға 20 – дан астам) байқалды; - орташа (жылына 100 мыңға 7-19) - АҚШ, Жаңа Зеландия, Нидерланды, Испанияда;- төмен (100 мыңға 7-ден аз. жылы) - Польша, Италия (Сардиниядан басқа), Израиль сияқты елдерде. Аурудың ең аз қаупі бар елдерге (жылына 100 мыңға 3-тен аз) Чили, Мексика, Қытай және т.б. кіреді. аурудың шыңы ерте жыныстық жетілу кезеңінде болады және қыздарда ер балаларға қарағанда 1-2 жыл бұрын анықталады. Жыныстық жетілу кезеңінің соңына қарай екі жыныстағы балалар үшін де ауру азаяды. Ресей Федерациясында 1 жастан 18 жасқа дейінгі пациенттердің жалпы саны 31.12.2016 жылы 31 727 адамды құрады. 81,0–91,4/100 мың балалар, жасөспірімдерде– 212,8–209,5/100 мың жасөспірім халқы. 2016 жылы балаларда 1 ҚД аурушандығы 14,2/100 мың бала халқын, жасөспірімдерде – 10,0/100 мың жасөспірім халқын құрады [3-8]. Көптеген елдерде, соның ішінде Ресейде, балалық шақта, әсіресе дамушы елдерде және экономикалық өсуі жоғары елдерде ҚД 1 ауруының өсуі байқалады. Бірқатар елдерде 5 жасқа дейінгі балаларда ҚД 1 ауруының пропорционалды емес өсуі байқалады.

SD 1 ұйқы безі аралдарының β -жасушаларының созылмалы, иммундық-делдалдық бұзылуымен сипатталады, бұл көп жағдайда абсолютті инсулин тапшылығына әкеледі. В-жасушалардың жойылуы әртүрлі жылдамдықта жүреді және β -жасушалардың шамамен 90% жойылған кезде клиникалық маңызды болады. ҚД 1 көп факторлы ауру болып табылады, бірақ генетикалық бейімділіктің өзара әрекеттесуінің нақты механизмдері, қоршаған орта факторлары, ҚД 1 негізінде жатқан иммундық жүйенің күйлері түсініксіз болып қалады. В-жасушалардың аутоиммунды бұзылуы-бұл иммунитеттің жасушалық және гуморальдық байланысы белсендірілетін күрделі, көп сатылы процесс. Бірінші болып Лангерганс аралдары моноциттер мен макрофагтар инфильтрацияланады, олар қабынуға қарсы цитокиндерді (ИЛ-1, ИЛ-6, тно- α) және оттегінің, азот оксидінің, гидроксил радикалдарының бос радикалдарын шығарады. Цитокиндер апоптозды тудырады-трансформацияланған немесе сау жасушалардың бағдарламаланған өлімі. Азот оксиді және басқа радикалдар β -жасушалардың дезоксирибонуклеин қышқылын (ДНК) зақымдайды. Төмен антиоксидантты ескере отырып β - жасушалардың ферменттік қорғанысы, бос радикалдар β -жасушалардың жойылуымен ақуыздардың денатурациясын тудырады. Қабынуға қарсы цитокиндермен белсендірілген Т-лимфоциттер денатуратталған ақуыздарды және β -жасушалардың басқа ыдырау өнімдерін антигендер ретінде таниды және инсулиттің даму процесіне қосылады. SD 1-мен байланысты аутоантиденелер (АТ) β -жасушалардың аутоиммунды жойылуының серологиялық маркерлері болып табылады. Оларға ат глутаматдекарбоксилаза (GADA), тирозинфосфатаза (IA2), инсулин (IAA) және мырыш тасымалдаушы 8 (ZnT8A) жатады. Бұл АТ пайда болуында жасқа байланысты диссоциация бар: IAA және GADA көбінесе 10 жасқа дейінгі балаларда, ал ia2 және ZnT8A егде жастағы балаларда көрінеді. ҚД 1 болжауында да, қант диабетінің басқа түрлерімен дифференциалды диагностикада да күшті маркерлердің пайда болуымен Арал жасушаларына қарсы антиденелерді (ICA) анықтаудың маңызы төмендеді. Аутоиммунды ҚД 1 дамуына әсер ету көптеген гендермен анықталады: ассоциацияларды толық геномдық іздеу ҚД 1 дамуына қатысатын 60-тан астам локусты анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, HLA барлық қатысушы генетикалық жүйелердің шамамен 50% құрайды. Ресей Федерациясында HLA II класының ең күшті бейімді гаплотиптері: DR * 04-DQA1 * 0301-DQB1*0302, DR * 04-DQA1*0301 – DQB1*0304, орташа қауіпті гаплотиптер-DR*17 (03)-DQA1*0501-DQB1*0201, DR*01-DQA1*0101-DQB1*0501, DR*16-DQA1*0102-DQB1*0502/4, қорғаныс – DR*13-DQA1*0103-DQB1*0602/8, DR*11-DQA1*0501-DQB1*0301, DR*15-DQA1*0102-DQB1*0602/8. Этникалық айырмашылықтар бар, соның ішінде Ресей Федерациясының аумағында. ҚД 1 ауруының өсуімен бірқатар елдерде ең күшті HLA генотиптерінің ҚД 1 дамуына салыстырмалы үлестің төмендеуі байқалады, бұл қоршаған орта факторларының рөлінің артуын көрсетеді. Басқа Гендердің ішінде инсулин (INS), ақуыз-тирозинфосфатаза, рецепторлық емес тип 22 (PTPN22), т-лимфоциттермен байланысқан цитотоксикалық ақуыз 4 (CTLA4) және интерлейкин-2 рецепторларының Альфа суббірлігі (IL2RA) SD 1 әсерінің қалыптасуына ең жоғары үлес қосады. Олардың барлығы ұйқы безі β жасушаларына қатысты аутоиммунды қалыптастыруға қатысады. В-жасушалардың жойылуын бастайтын экологиялық триггерлер (жұқпалы, алиментарлы немесе химиялық) белгісіз болып қалады. Жүктілік кезінде немесе өмір бойы, әсіресе инфекция ерте балалық шақта болған кезде, энтеровирустық инфекция инсулярлық аутоиммунитет пен ҚД 1 пайда болуымен байланысты екендігі туралы хабарламалар бар. ҚД 1 даму қаупі жоғары адамдардағы перспективалық зерттеулердің нәтижелері аурудың клиникалық симптомдар пайда болғанға дейін әртүрлі анықталатын кезеңдер арқылы дәйекті түрде дамиды ажырамас процесс екенін көрсетті, бұл ҚД 1-нің бірнеше кезеңдерін анықтауға мүмкіндік берді [1].

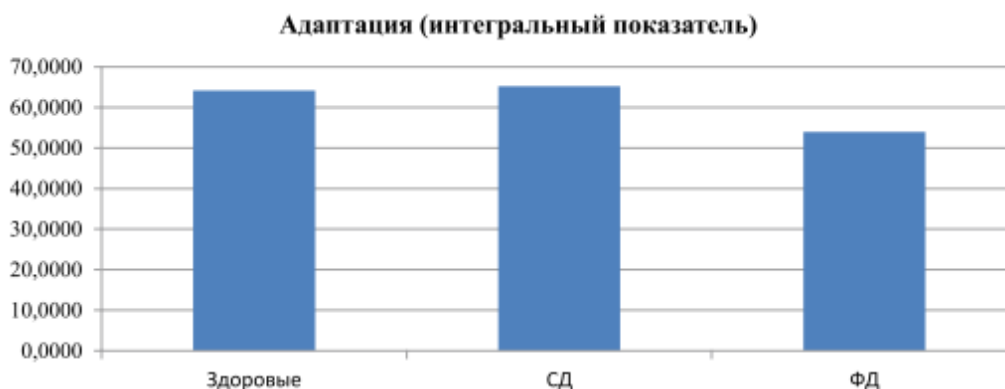
Жоғарыда айтылғандай, 1 типті ҚД негізінен балалар мен жасөспірімдерге әсер етеді. Балалардың аурулар және олардың себептері туралы білімдері өте толық емес және дәл емес. Себептер, әдетте, жағдайлар арқылы түсіндіріледі және ауруды көбінесе бала жаза ретінде қарастырады. Аурудың себептеріне, мысалы, мінез-құлық ережелерін бұзу, дұрыс тамақтанбау жатады [3]. Әр бала бір кездері ауырған ауруларды жақсы елестетеді. Егер сіз ауыр және емделмейтін соматикалық ауруларға әсер етпесеңіз, онда балалардың айтылу жиілігі бойынша балалар аурулары келесідей бөлінеді – - суық тию (тұмау, тамақ ауруы, жөтел және мұрыннан су ағу, тамақ немесе құлақ аурулары) – - жұқпалы аурулар (қызамық, желшешек, қызылша); - жарақаттар (қолдың немесе аяқтың сынуы, көгеру, сілкініс - операциялар (бездер, аденоидтар, аппендицит); - ауруханаға жатқызу (тексеруді немесе хирургиялық емдеуді қажет ететін аурулар). Балалардың ауруларын сипаттау кезінде эмоционалды, интеллектуалды, мінез-құлық және мотивациялық компонентті ажыратуға болады (кесте. 1). Балалар қалпына келтіру үшін не істеу керектігін және қайталанатын аурудың алдын-алу үшін не істеу керектігін жақсы білмейді, көбінесе негізсіз оптимизм көрсетеді. Егде жаста балаға сілтеме жасайтын құрдастар тобының ауруы туралы пікірдің рөлі артады, дегенмен бұл идеялар мүлдем қате немесе тіпті күлкілі болуы ғажап емес. Баланың ауру туралы білімінің маңыздылығы сақталады ата-аналар [4, 5]. Ауру туралы идеяларды қалыптастыруда баланың өзі ауруының ауырлығы мен ұзақтығы, оны ауруханаға жатқызу және "госпитализм"құбылысы ретінде белгілі ата-анасынан алшақтау ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, балалардың ауруды қабылдау ерекшеліктері көбінесе жасына байланысты

Қант диабетімен ауыратын балалардың психологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігі балалар мен жасөспірімдер арасында эндокриндік аурулардың жоғары таралуына, сондай-ақ бастауыш мектеп жасындағы балалардағы қант диабетінің барысы мен алдын алудағы психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлардың маңызды рөліне байланысты. ҚД биологиялық негізін зерттеуге арналған, бірақ психологиялық және әлеуметтік мәселелерге әсер ететін жұмыстардың жеткілікті саны- ҚД дамуының психологиялық механизмдері, сондай-ақ осы аурумен ауыратын балалардың бейімделу ерекшеліктері, жеткіліксіз. Біздің зерттеуімізде біз қант диабеті диагнозы қойылған бастауыш мектеп жасындағы балалардың бейімделу ерекшеліктерін, отбасылық қатынастарының сипатын және жеке-жеке ерекшеліктерін зерттеуге жан-жақты қарауды мақсат етеміз. А. Адлер, Э. Эриксон, Э.Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс [1] өз еңбектерінде белгілі бір дәрежеде тұлғаның психологиялық бейімделу мәселелерін қозғады. Психологиялық және әлеуметтік құбылыс ретінде бейімделу - бұл адамның қоршаған ортаға және қоршаған ортаға белсенді және бейімделу бейімделу процесі, адамға осы қоғамның ережелері мен талаптарына ғана емес, сонымен бірге адамның өз қажеттіліктеріне, мотивтері мен мүдделеріне сүйене отырып, қоғамда бірге өмір сүруге мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік береді. Адамның бейімделу қабілеті оның жеке-жеке ерекшеліктеріне байланысты, бұл адамның үнемі өзгеріп отыратын өмір жағдайында барабар жұмыс істеу мүмкіндігін тудырады. Жеке тұлғаның психологиялық бейімделуін қалыптастыруда жеке тұлға тәрбиеленетін және жұмыс істейтін отбасылық жүйе маңызды рөл атқарады. Отбасын жүйе ретінде және оның негізгі параметрлерін зерттеумен А.Варга, М. Боуэн, С. Минухин, В. Сатир және другие айналысқан [2]. Бұл отбасында баланың жеке - жеке ерекшеліктерінің қалыптасуы және оның қоршаған қоғамның нормалары мен талаптарына бейімделуіне көмектесетін бастапқы әлеуметтенуі жүреді [3]. Отбасылық қатынастардың бұзылуыәсіресе: баланың өміріне назар аударудың және бақылаудың болмауы, балаға қатыгездік, жиі отбасылық жанжалдар және ата-аналардың ажырасуы-мұның бәрі баланың бейімделу психологиялық механизмінің қалыптасуының бұзылуына, бейімделуге қолайсыз жеке

қасиеттердің қалыптасуына әкелуі мүмкін. өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі немесе жеке тұлғаның мазасыздығының жоғары деңгейі [4]. Жоғарыда аталған барлық жеке-жеке ерекшеліктер мен отбасылық қатынастардың бұзылуы ҚД ретінде бұрыннан бар патологияның нашарлауына әкеледі [5]. Біздің зерттеуіміз қант диабетімен ауыратын балалардағы бейімделу ерекшеліктерін, жеке-жеке ерекшеліктерін және отбасылық қатынастардың ерекшеліктерін эмпирикалық түрде зерттеуге тырысты. Зерттеу отбасылық қатынастар мен ерекшеліктердің өзара байланысын орнатуға бағытталған. ҚД сияқты эндокриндік ауруға бейімделу. Зерттеу нысаны-бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық бейімделуі. Бірінші эксперименттік топқа 1 типті қант диабеті ауруы бар балалар, бірінші бақылау тобына эндокриндік патологиясы жоқ бастауыш мектеп жасындағы балалар, екінші бақылау үлгісіне функционалдық диспепсия диагнозы қойылған 8-12 жастағы балалар кірді. Іріктеу көлемі 78 адамды құрады. Эксперименттік топ құрамында са - харий диабеті (1 типті) ауруы бар 8-12 жастағы 20 бала бар, олардың ішінде 7 қыз және 12 ұл бар. Бірінші бақылау тобы Эн-докриндік жүйенің патологиясы жоқ 28 баланы құрады, олардың ішінде 20 қыз және 7 ұл. Екінші бақылау тобы функционалдық диспепсия диагнозы қойылған 30 баланы құрады, олардың ішінде 19 қыз және 11 ұл. Зерттеу әдістері: к. Род-жерс - Р. Даймондтың әлеуметтік – психологиялық бейімделу сауалнамасы, "Лесенка" өзін-өзі бағалауды зерттеу әдістемесі (авторы С. г. Джейкобсон, модификацияланған А. С. Фетисова, т. и. Су - рянинова) [6], балаларға арналған айқын мазасыздық шкаласы (СМАС), FACES - 3 - тің "Отбасылық бейімделу және келісім шкаласы" сауалнамасы (д.х. Олсон әзірлеген, М. Перре бейімдеген).

К. Роджерс-Р. Даймондтың әлеуметтік – психологиялық бейімделу сауалнамасы арқылы 1 типті ҚД диагнозы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың, дені сау балалардың және функционалдық диспепсия диагнозы қойылған балалардың психологиялық бейімделуін зерттеу кезінде біз "бейімделу (интегралдық көрсеткіш)" шкаласы бойынша статистикалық маңыздылығы жоғары деңгейде Крусскал – Уоллистің Н критерийі бойынша айырмашылықтарды алдық ($p = 0,004700$) (кесте. 1). Алынған нәтижелерді суретте толығырақ қарастырайық. 1. Қант диабеті диагнозы қойылған бастауыш мектеп жасындағы балалар тобында бейімделудің орташа көрсеткіштері (интегралды көрсеткіш) сау балалар мен функционалды диспепсиямен ауыратын балаларға қарағанда жоғары. 1 типті қант диабеті бар балалар тобындағы және дені сау балалар тобындағы орташа көрсеткіштер оп - тимальды болып табылады, функционалдық диспепсиясы бар балалар тобындағы орташа көрсеткіштер басқа топтарға қарағанда төмен және норма шеңберіне кірмейді. Дені сау балалардың (бірінші бақылау тобы), функционалдық диспепсия диагнозы қойылған балалардың (екінші бақылау тобы) және Крусскал – Уоллистің Н критерийі бойынша 1 типті қант диабеті диагнозы қойылған балалардың (эксперименттік топ) "бейімделу (интегралдық көрсеткіш)" шкаласы бойынша психологиялық бейімделуін салыстырмалы талдау

Показатель	p-level	Дети с СД		Здоровые дети		Дети с ФД	
		М	SD	М	SD	М	SD
Адаптация (и)	0,004700	65,2381	15,24764	64,1481	16,82193	53,96667	12,84787

Рис. 1. Различия в средних значениях в контрольных и экспериментальной группах по показателю «Адаптация (интегральный показатель)» согласно опроснику социально-психологической адаптации К. Роджерса – Р. Дэймонд

Бірінші типтегі қант диабетімен ауыратын балалар қазіргі аурулардың ерекшелігіне байланысты функционалды диспепсиямен ауыратын балаларға қарағанда қиын өмірлік жағдайларға бейімделген деп болжауға болады. 1 типті қант диабетінің көрінісі ерте балалық шақта пайда болады, функционалды диспепсияның алғашқы көріністері бастауыш мектеп жасында пайда болады. Біз аурудың өтіліндегі айырмашылық баланың және оның отбасының бар ауруға бейімделу қабілетін анықтайды деп ұстанамыз. 1 типті ҚД диагнозы қойылған баланы тәрбиелеп отырған отбасылар баланы бейімдеу іс-әрекетінің субъектісіне айналады. Диагноз қойылған сәттен бастап отбасы баланың ауруы жағдайында жаңа ережелер мен мінез-құлық тәсілдерін дамытады, оған көп көңіл бөледі және қамқорлық жасайды, бұл қолайлы оның психологиялық бейімделуінің қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар, сапалық талдау ҚД бар балаларда "бейімделу", "өзін - өзі қабылдау" сияқты интегралды шкала бойынша бейімделудегі қайшылықтарды, сондай-ақ "эскапизм"шкаласы бойынша жоғары нәтижелерді көрсетті. 1 типті ҚД бар балалардағы "эскапизм" шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштерді психологиялық қорғаныс механизмі ретінде қарастыруға болады, бұл арқылы құлаққа және өзіне немесе иллюзия әлеміне соматикалық ауруы бар баланың жеке басының тұтастығы мен құндылығына зиян келтіруі мүмкін проблемалық және жанжалды өмірлік жағдайлардан алшақтауға мүмкіндік береді. Дені сау балалар топтарындағы отбасылық келісімді, 1 типті қант диабеті диагнозы қойылған балаларды және FACES-3 "отбасылық бейімделу және бірлік шкаласы" сауалнамасы арқылы функционалды диспепсия диагнозы қойылған балаларды зерттеу кезінде (Д. х. Олсон әзірлеген, М. Перре бейімдеген) біз крускал – Уоллистің h критерийі бойынша айырмашылықтарды статистикалық маңыздылықтың жоғары деңгейінде алдық ($p = 0,0001$) (кесте. 2). Алынған нәтижелерді суретте толығырақ қарастырайық. 2. Дені сау балалардың отбасыларында 1 типті қант диабеті бар балаларды тәрбиелейтін отбасыларға және функционалды диспепсиясы бар балаларды тәрбиелейтін отбасыларға қарағанда отбасылық бірліктің көрсеткіштері жоғары. Барлық үш үлгідегі орташа көрсеткіштер оңтайлы болып табылады және дені сау балаларды іріктеу үшін отбасылық бірліктің "байланысты" түріне және 1 типті қант диабеті бар топтар үшін және функционалды диспепсиясы бар балалар үшін отбасылық бірліктің "бөлінген" түріне сәйкес келеді.

Сравнительный анализ семейной сплочённости по шкале «семейная сплочённость» здоровых детей (первая контрольная группа), детей с диагнозом функциональная диспепсия (вторая контрольная группа) и детей с диагнозом сахарный диабет 1 типа (экспериментальная группа) по критерию Н Крускала – Уоллиса

Показатель	p-level	Здоровые дети		Дети с СД		Дети с ФД	
		M	SD	M	SD	M	SD
Семейная сплочённость	0,000100	37,44444	3,400603	35,42857	2,908117	32,13333	5,870636

Рис. 2. Различия в средних значениях в контрольных и экспериментальной группах по показателю «Семейная сплочённость» согласно опроснику «Шкала семейной адаптации и сплоченности» FACES-3 (разработанный Д.Х. Олсоном, адаптирован М. Перре)

Психологиялық жақындық тәжірибесі функционалды диспепсиямен ауыратын балаларды тәрбиелейтін отбасыларда 1 типті және дені сау балалары бар отбасыларға карағанда төмен. 1 типті ҚД бар балалар тобында осы параметр бойынша көрсеткіштер функционалды диспепсия диагнозы қойылған балалар тобына карағанда жоғары. Бұл нәтижелерді біз ҚД-мен ауыратын балалардың ауруына бейімделудің ұзақ тәжірибесімен байланыстырамыз. Дені сау балалар, 1 типті қант диабеті диагнозы қойылған балалар және faces-3 "отбасылық бейімделу және бірлік шкаласы" сауалнамасы арқылы функционалды диспепсия диагнозы қойылған балалар топтарындағы отбасылық бейімделуді зерттеу кезінде (Д. х. Олсон әзірлеген, М. Перре бейімдеген) біз статистикалық тенденция деңгейінде Крускал – Уоллистің Н критерийі бойынша айырмашылықтарды алдық ($p = 0,0745$). Қант диабетімен ауыратын балалардың отбасыларындағы және функционалды диспепсиямен ауыратын отбасылардағы орташа көрсеткіштер оңтайлы және отбасылық бейімделудің "икемді" түріне сәйкес келеді. Дені сау балалардың отбасыларында орташа бейімделу көрсеткіштері қант диабеті және функционалды диспепсиясы бар балалардың отбасыларымен салыстырғанда біркелкі емес болып көрінеді, өйткені дені сау балалардағы "отбасылық бейімделу" параметрі бойынша жоғары көрсеткіштер оңтайлы "икемді" түрімен де, оңтайлы емес түрімен де ұсынылған. "хаотикалық" бейімделу түрі. Дені сау балалар, 1 типті қант диабеті диагнозы қойылған балалар және "баспалдақ" өзін-өзі бағалауды зерттеу әдістемесінің көмегімен функционалды диспепсия диагнозы қойылған балалар топтарында өзін-өзі бағалауды зерттеу кезінде (авторы С. г. Джейкобсон, модификацияланған А. С. Фетисова, т. и. Сурьянинова) біз статистикалық маңыздылықтың жоғары деңгейінде ($p = 0,0000$) Пирсонның σ^2 критерийі бойынша айырмашылықтарды алдық (кесте. 3). Алынған нәтижелерді бөлу осы Әдістеменің бөлінген АВТО - рамалары негізінде Өзін – өзі бағалау типтері және олардың негізінде жатқан төрт критерий (адекваттылық-жеткіліксіздік (А; Неад); өзін-өзі бағалауда сыни болудың болуы/болмауы (К+; К -); психологиялық қорғаудың

болуы/болмауы (ПЗ+; ПЗ -); маңызды ересектерді сараланған сыни бағалаудың болуы/болмауы (КДОЗВ+; КДОЗВ -); маңызды ересектерді жоғары бағалау (ДДҰ) [6].

Сравнительный анализ самооценки по шкале «самооценка» здоровых детей (первая контрольная группа), детей с диагнозом функциональная диспепсия (вторая контрольная группа) и детей с диагнозом сахарный диабет 1 типа (экспериментальная группа) по критерию χ^2 Пирсона.

Statistics: Самооценка (9) x Группы (3) (Spreadsheet1)			
Statistics	Chi-square	Df	P
Pearson Chi-square	55,67852	16	p = 0,0000

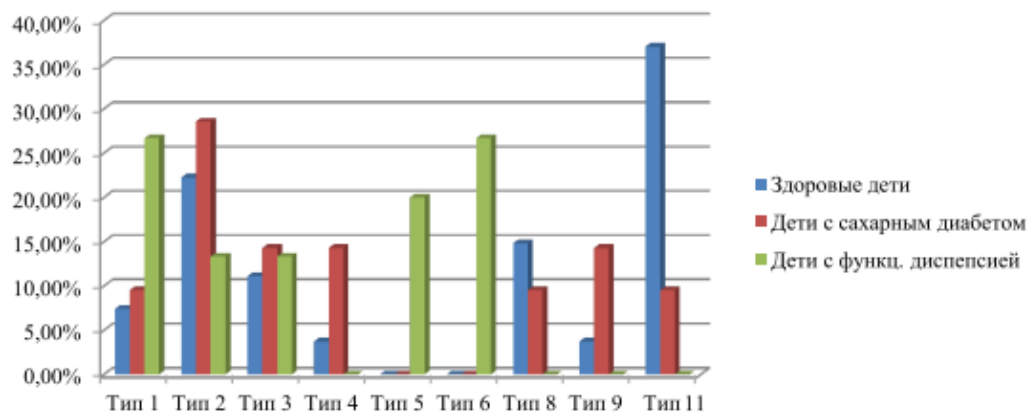

Рис. 3. Распределение типов самооценки в контрольных и экспериментальной группах согласно методике исследования самооценки «Лесенка» (автор С.Г. Яковсон, модифицирована А.С. Фетисовой, Т.И. Сурьяниновой)

Алынған нәтижелерді суретте толығырақ қарастырайық. 3. 1 типті ҚД диагнозы бар балаларда өзін-өзі бағалаудың "2, 3, 4, 9 түрлері" айқын көрінеді. Зерттеу нәтижелерін және өзін - өзі бағалаудың осы түрлерін сапалы талдау барысында ҚД диагнозы, бір жағынан, балалардың сыни және тәуелсіздігінің дамуына ықпал ететіндігі анықталды, екінші жағынан, өзін - өзі бағалау түрлерін талдау психологиялық қалқанның төмен ауырлығын көрсетті (яғни балаларды шартсыз қабылдау). Бұл жағдайда баланың жеке басына ең жағымсыз болып табылатын өзін - өзі бағалаудың "9" түрін дамыту қаупі артады, өйткені ол өзінің жеке басына және өзіндік құндылығына қатысты жағымсыз тәжірибелерге, осы тәжірибелерді бейімделе алмауға ықпал етеді, бұл балаларды соматикалық және жеке бұзылуларға осал етеді.

Әдебиеттер тізімі 1. Хиелл Л., Зиглер д. тұлға теориялары. 3-ші басылым. / Пер. С. Меленевская, Д.Викторова. Санкт-Петербург.: Питер, 2006. 607 б.2. Варга а. я. жүйелік отбасылық психотерапияға кіріспе. М.: Когито Орталығы, 2017. 187 б.3. Андриянова Е. А., Киреева С.А., Проценко о. Ю. 1 типті қант диабеті бар баланы тәрбиелеп отырған отбасыларға психологиялық қолдау көрсету ерекшеліктері // психосоматикалық және интегративті зерттеулер. 2018. № 4. С. 0102. 4. Лидерс А.Г., Поздеева о. отбасылық жүйенің интегративті параметрлері ретіндегі үйлесімділік пен икемділік, диагностика әдістемесі // Практикалық психолог журналы. 2011. № 2. 42-76 ББ. 5. Сидоров п.и., Новикова и. А. психосоматикалық аурулар: тұжырымдамалар, таралуы, өмір сапасы, науқастарға медициналық-әлеуметтік көмек // Ресейдегі Медициналық психология: электрондық Ғылыми журнал. 2010. № 1. [Электрондық ресурс]. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) (өтініш берген күні: 23.12.2019). 6. Сурьянинова т.и., Фетисова А. С. өзін-өзі бағалауды, отбасылық кеңістікті, бірінші сынып оқушыларының мектептегі бағаларын оқытудың сәттілігімен байланысты зерттеу әдістемесі // халықаралық қолданбалы және іргелі зерттеулер журналы. 2015. № 12–

10. 1877-1882 ББ. Қант диабетімен ауыратын балалардың психологиялық бейімделуінің ерекшеліктері Сафронов Д. А., Сурьянинова т. и., Фетисова А. С. Ресей Федерациясы Денсаулық сақтау министрлігінің "Курск мемлекеттік медицина университеті" ФГБОУ ВПО, Курск,

«ТОЛҚЫНДЫҚ ОПТИКА» БӨЛІМІН ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

Ерденова Еркежан Зәкірқызы

Магистрант «Математика, физика және информатика» институты

Абай атындағы ҚазҰПУ

Алматы, Қазақстан

Аннотация: Қазіргі білім берудің мазмұны мен құрылымын жаңғырту ұйымдастырылуы және бағытталуы қажет дербес зерттеу қызметінің рөлін күшейтуді білдіреді. Физика курсына «Толқындық оптика» бөлімін оқыту күрделі әрі маңызды болып саналады. Мақалада «Толқындық оптика» бөлімін оқытуға арналған тапсырмалар көрсетілген. Сонымен қатар, физикалық білімдерді практикада қолдану қажеттілігінің, физикадан есеп шығару барысын қолданбалы бағыттандыру маңыздылығы қарастырылған. Қолданбалы бағытта шығарылатын мәтіндік тапсырмалар сараланып, оның ішінде есепті шығарудың мақсаты мен әдістемесі, оқушының теориялық білімдерін практикалық сабақта қолдану жолдары қарастырылды.

Кілт сөздер: толқындық оптика, призма, тәжірибе, интерференция, дифракция.

Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы - білім жүйесі. Ал білім беру жүйесінің ең басты буыны орта мектептер болып саналады. Адамзат баласының бүгінге дейін қол жеткізген ұлы игіліктерінің барлығы –білім мен оқу арқылы жасалған. Білім беру жүйесінде физика курсына оқытуда толқындық оптика бөлімін оқытуды қарастырсақ.

Толқындық оптика-бұл жарықтың толқын ретіндегі қасиеттерін және олардың әртүрлі орта мен нысандар өзара әрекеттесуін зерттейтін физика саласы. Ол линзалар мен призмалар сияқты оптикалық жүйелер арқылы өткенде жарықтың қалай таралатынын, шағылысатынын, сынатынын және дифракцияланатынын түсіндіреді. Толқындық оптика жарықты белгілі бір жылдамдықпен таралатын және белгілі бір толқын ұзындығы мен жиілігі бар электромагниттік толқын ретінде қарастыруға болады деп болжайды. Толқындық оптика сонымен қатар жарықтың интерференциясын, дифракциясын және поляризациясын зерттейді.

Толқындық оптика зерттейтін негізгі тақырыптарға мыналар жатады:

- жарықтың дифракциясы және интерференциясы;
- жарықтың сынуы және шағылысуы
- жарық дисперсиясы
- жарықтың поляризациясы.

Толқындық оптика ғылым мен технологияда көптеген қосымшаларға ие. Соның ішінде: микроскоптар, лазерлер, оптикалық сенсорлар, талшықты-оптикалық байланыс жүйелері, оптикалық дискілер және басқа да көптеген құрылғылар [1].

Толқындық оптика тарауы 11 сыныптың 2 тоқсанында оқытылады. Бұл аталған тарауға 10 сағат берілген. Барлық тақырыптарды оқушылар меңгеріп, есептерін шығарып, теорияларын игерген соң қайталау сабағы бөлек сағат саны болып бөлінген [2].

Толқындық оптиканы оқытудың әртүрлі әдістері бар.

Интерактивті дәрістер: мұғалім толқындық оптика ұғымдарын түсіндіру үшін презентацияларын, анимацияларды және бейнелерді пайдалана алады. Мұғалім оқушыларға сұрақтар қойып, орындау үшін шағын тапсырмалар бере алады. Төмендегі программалар

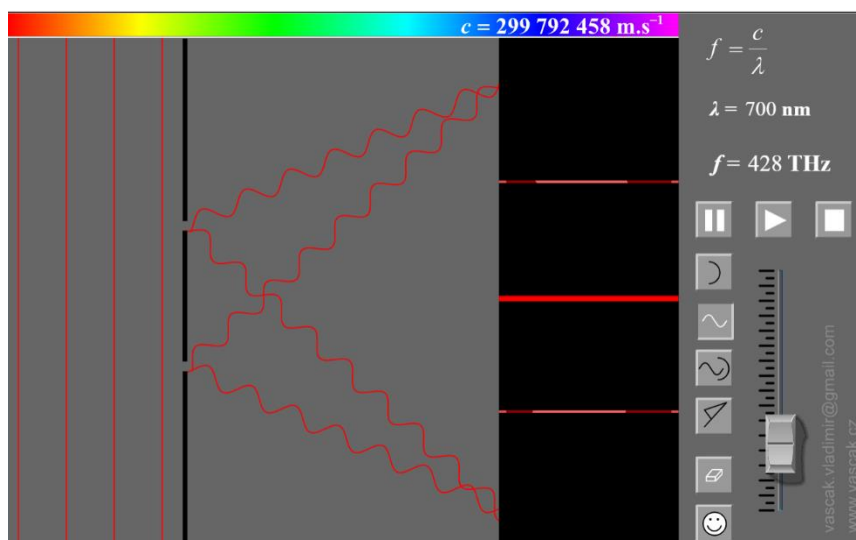
арқылы мұғалім презентациялар жасап, жалпы жарық туралы ұғымдарын түсіндіре алады. Ол программаларға: Genially, sliderocket, focusky, voicethread, canva, pear deck.

1-сурет. Презентацияларға арналған қосымшалар

Тәжірибелер мен демонстрациялар: мұғалім дифракция, кедергі, поляризация және дисперсия сияқты жарық толқындарының қасиеттерін көрсету үшін эксперименттер мен демонстрациялар жүргізе алады. Мұғалім оқушылардан нәтижелерді бақылап, қорытынды жасайды. Жарық толқындарының интерференциясын бақылауға арналған Т.Юнг тәжірибесінің «Physics at school» сайтынан істесе болады (2-сурет).

https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=opt_interference&l=ru
[3].

2-сурет. Т.Юнг тәжірибесі

Топтық тапсырмалар: мұғалім сыныпты шағын топтарға бөліп, оларға толқындық оптикаға қатысты есептер бере алады, олардан өз нәтижелерін талқылауды және ұсынуды сұрай алады. Бұл сыни ойлауды, қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады.

Қайталау сабағында оқушыларға бірнеше тапсырмаларды беруге болады. Мәтіндік тапсырма, сурет бойынша тапсырма және есеп беру арқылы оқушыларды бағалап, толқындық оптиканы қорытындылай аламыз.

Мәтін бойынша тапсырма

Жарық жылдамдығын анықтайтын алғашқы тарихи экспериментті Галилей жасады. Бірнеше шақырым қашықтықта орналасқан екі бақылаушының бірі шамын ашып, уақытты бастады. Тағы бір бақылаушы жарықты көріп, бірінші бақылаушыға жарық сигналын жіберді. Бірінші бақылаушы екінші бақылаушының шамының жарығын көргенде, ол

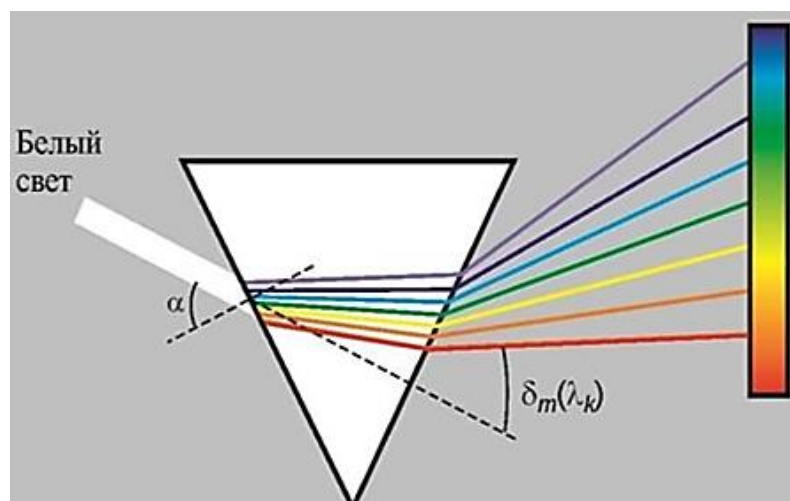
уақытты аяқтады. Жарық жылдамдығы бақылаушылар арасындағы қос қашықтықтың сигналды жіберу мен қабылдау арасындағы уақыт аралығына қатынасы ретінде анықталды. Даниялық астроном Ромер Юпитердің айы Ионың тұтылуын байқады. Ромер Юпитердің көлеңкесінен спутниктің кезекті екі көрінісі арасындағы уақытты өлшеді. Өлшеулер 2 рет жүргізілді: жер мен Юпитердің орбиталардағы позициялары олардың максималды жақындауына сәйкес келген кезде және жер Юпитерден өз орбитасының диаметріне тең қашықтыққа алыстаған кезде. Екінші жағдайда Ио телескоптың көру аймағында 22 минуттан кейін пайда болды. Жарық жылдамдығын анықтаудың алғашқы зертханалық әдісін француз физигі Физо жасады. Мөлдір пластинадан шағылысқаннан кейін көзден тар жарық сәулесі айналмалы тісті доңғалақтың шетіне бағытталды. Тістер арасындағы саңылаудан өтіп, жарық алыстағы айнаға түсіп, шағылысып, артқа қарай бұрылды. Жарық жылдамдығын анықтаудың дәлірек зертханалық әдісін Мишельсон жасады. Жарықтың үзілуі призма тәрізді жылдам айналатын Болат сегізбұрышты айнаның көмегімен жүзеге асырылды [4].

Оқушылар мәтінді оқып, төмендегі тапсырмаларды орындай алады. Барлық сұрақтардың жауабын мәтін ішінен табуға болады.

1. ФИЗО алған жарық жылдамдығының мәні қаншаға тең?
2. Дат астрономы о. Ромер жарық жылдамдығын өлшеу үшін нені пайдаланды?
3. Жарық ауадан суға өтеді. Бұл жағдайда жарық жылдамдығы?
4. Мишельсон жасаған тәжірибе ненің көмегімен жүзеге асырылды?

Сурет бойынша тапсырма

Ньютон тәжірибесін негізге ала отырып суретке талдау жасау.

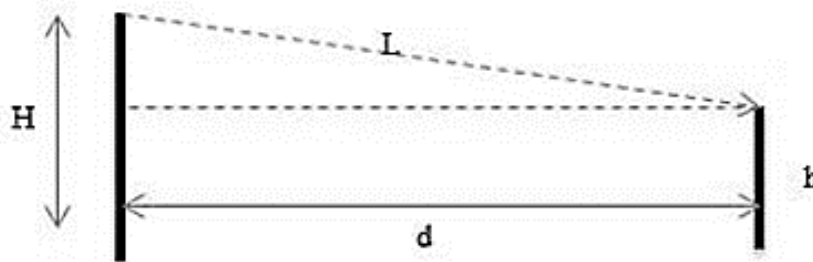

3-сурет. Ньютон тәжірибесі

Сурет бойынша тапсырманың жауабы:

1. Ньютон спектрдегі қызыл жарықты бөліп алып, оны екінші призма арқылы өткізгенде, өзінің түсін сақтайтынын байқаған.
2. Ньютон өзінің тәжірибелері негізінде «Күн жарығының ақ шоғы күрделі жеті негізгі түрлі түсті шоқтан тұрады» деген тұжырымдама жасады.
3. Кемпіркосақ дегеніміз – жарықтың жаңбыр тамшыларында призмадағыдай жіктелуі нәтижесінде пайда болған күрделі күн жарығының үздіксіз спектрі.
4. Ақ жарықпен жарықтандырылған дененің түсі оның жарықтың қандай түсін шағылдыратынына тәуелді.

Есеп. Радиомаяқтың теңіз деңгейінен биіктігі $H = 100$ м, кемеге дейінгі қашықтық $d = 2,55$ км. толқын ұзындығы $1,5$ м сигналдарды қабылдау үшін кеме дінгегінің оңтайлы биіктігін анықтаңыз.

4-сурет. Есептің сызбасы

Бұл жағдайда маяктан шыққан толқын су бетінен шағылысқан толқынға кедергі келтіреді. m максимумының шарты:

$$y_m = \frac{(2m-1)d\lambda}{4H}$$

$$y = \frac{d\lambda}{4H}$$

Есептің шығарылуы:

Берілгені: $d = 2.55$ км $H = 100$ м $\lambda = 1.5$ м Т/к: $y = ?$	ХБЖ 2550 м	Формула $y_m = \frac{(2m-1)d\lambda}{4H}$ $m=1$, сонда өрнек $y = \frac{d\lambda}{4H}$	Шешуі: $y = \frac{2550 \text{ м} \cdot 1.5 \text{ м}}{4 \cdot 100 \text{ м}} = 10.3 \text{ м}$ Жауабы: 10.3 м
---	---------------	--	--

Қорытындылай келе, 11 сыныпта оқушылардың білім сапасын арттыру үшін педагогтер шеберлігін қосып, сабақтарын түсінікті әрі қызықты өткізуі керек. Ол үшін тақырыпқа сай әртүрлі тапсырмалар құрастырып, виртуальды зертханаларды қолданса, өтілген сабағы нәтижелі болады деп айта аламын. Қазіргі ақпараттық заманда әртүрлі технологияларды қолданып оқыту тиімді нәтижеге жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бегимов, Т.Б. и др. Оптика и атомная физика. - Алматы: КазНТУ, 2012. -167с
2. «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» физика мұғалімдеріне арналған. Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 71 б.
3. <https://www.vascak.cz/physicsanimations.php?l=ru>
4. Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика: жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық. -Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ», 2020.- 336

АЗАПТАУЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ЖАЗАЛАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Оразбаева Айгул Сакенқызы

Құқық жоғары мектебінің 2 курс магистранты

Астана халықаралық университеті,

Астана, Қазақстан,

orazbayeva.a.s@gmail.com

КІРІСПЕ

Азаптау мәселесі адамзат тарихында әрқашан ерекше орын алады. Бұл мәселені түсіну және ғылыми талдау көптеген әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың зерттеу объектісі болып табылады: Тарих, Философия, әлеуметтану, саясаттану және т.б. заң ғылымдары аясында бұл мәселе тек қылмыстық заңмен ғана емес, сонымен бірге Конституциялық және халықаралық құқықпен де зерттеледі. Әр түрлі заң ғылымдарындағы бұл мәселені талдаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Халықаралық қылмыстық сот Жарғысының ережелеріне сәйкес азаптау қылмыстары "адамзатқа қарсы қылмыстар" санатына жатады. Сонымен қатар, кешенді пәнаралық зерттеулер, әсіресе ұлттық және халықаралық құқықтың құқықтық жүйелерінің "қиылысында" қажет.

Халықаралық азаптау құрбандарын қолдау күніне арналған Жолдауында 2008 жылдың 26 маусымында БҰҰ Бас хатшысы азаптау ең ауыр халықаралық қылмыстардың бірі екенін және адам санасындағы қорқынышты ауытқулардың дәлелі екенін атап өтті. "Адам құқықтары саласындағы халықаралық нормалардың негізі болып табылатын адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 5-бабы кез келген жағдайда азаптауды қолдануға біржақты тыйым салғанына қарамастан, ол қабылданғаннан кейін 60 жыл өткен соң, азаптаулар миллиондаған құрбандар мен олардың отбасыларының өміріне жойқын әсер ете отырып, қолданыла береді". БҰҰ Бас хатшысы азаптау құрбандарын қорғау үшін және азаптауға жүгінгендерге қарсы барлық шараларды қабылдауға шақырды.

ТАЛҚЫЛАУ

Халықаралық құқық тұрғысынан азаптауды қолдану адам құқықтарын өрескел бұзу болып табылады және оны ешқандай жағдайда ақтауға болмайды. Азаптаудан босату-бұл абсолютті құқық, оны ешқандай жағдайда шектеу мүмкін емес.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 5-бабында: "Ешкімді азаптауға немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе оның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас пен жазалауға болмайды" делінген.

Дәл осындай тұжырым азаптауға тыйым салу азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің — оны ратификациялаған барлық мемлекеттер үшін міндетті күші бар халықаралық шарттың 7-бабында қамтылған.

Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы Конвенция.

Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияны БҰҰ Бас Ассамблеясы 1984 жылы 10 желтоқсанда қабылдады және 1987 жылы 26 маусымда күшіне енді. 2004 жылғы 24 қарашадағы жағдай бойынша азаптауға қарсы конвенцияны БҰҰ — ға мүше 139 мемлекет ратификациялады (немесе оған қосылды), олардың қатарына Қазақстан Республикасы да қосылады.

Конвенцияның 1 — бабына сәйкес, азаптау-бұл мемлекеттік лауазымды адам немесе ресми сапада әрекет ететін басқа адам немесе олардың білімі немесе үнсіз келісімі арқылы

жасалған кез келген әрекет, "қандай да бір адамға одан немесе үшінші тұлғадан мәлімет немесе мойындау үшін қасақана қатты азап немесе қайғы-қасірет келтірілсе, оны өзі немесе үшінші тұлға жасаған немесе жасады деп күдіктенген әрекеті үшін жазалайды, сондай-ақ оны немесе үшінші тұлғаны қорқытады немесе мәжбүрлейді, немесе кез келген кез-келген сипаттағы кемсітушілікке негізделген себеп...».

Конвенцияда қатысушы мемлекеттер өздерінің ұлттық заңнамаларына сәйкес азаптауды қылмыс ретінде қарастыруы керек деп қана қоймай, азаптауды ақтау үшін "жоғары тұрған бастықтың немесе мемлекеттік биліктің бұйрығына" немесе "ерекше жағдайларға" кез келген сілтемелерге біржақты тыйым салады. Ешқандай ерекше жағдайлар, олар соғыс жағдайы, ішкі саяси тұрақсыздық немесе кез-келген төтенше жағдай болсын, азаптауды ақтай алмайды.

Конвенцияға сәйкес, бірде-бір қатысушы мемлекет, егер оған азаптауды қолдану қаупі төнуі мүмкін деп ойлауға елеулі негіздер болса, басқа мемлекетке қандай да бір адамды жібермеуі, қайтармауы немесе бермеуі тиіс.

Конвенцияға қатысушы мемлекеттер азаптау актілеріне қатысты қылмыстық іс жүргізу әрекеттеріне байланысты бір — біріне барынша толық көмек көрсетуге уағдаласты. Олар азаптауға тыйым салуға қатысты оқу материалдары мен ақпараттың қамауға алудың, ұстаудың немесе түрмеге қамаудың кез келген нысанына ұшыраған адамдарды қамауда ұстауға және жауап алуға немесе оларға қарауға қандай да бір қатысы болуы мүмкін құқық қолдану органдарының, азаматтық немесе басқа да құқық қорғау органдарының қызметкерлерін даярлау бағдарламаларына толық көлемде енгізілуін қамтамасыз етеді.

Конвенцияға сәйкес, әрбір қатысушы мемлекет өзінің құқықтық жүйесінде азаптау құрбаны өтемақы алуын және мүмкіндігінше толық оңалту үшін қаражатты қоса алғанда, әділ және барабар өтемақы алуға құқылы болуын қамтамасыз етеді.

Вена декларациясы және іс-қимыл бағдарламасы.

Вена декларациясы мен іс-қимыл бағдарламасын 1993 жылы 25 маусымда адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференцияда 171 мемлекеттің өкілдерінің қатысуымен қабылданды. Декларация мен іс - қимыл бағдарламасын қабылдай отырып, БҰҰ-ға мүше мемлекеттер адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуге және адам құқықтарын жүзеге асыруды барлық адамдар үшін шындыққа айналдыруға бағытталған шаралар мен бағдарламаларды жеке және ұжымдық тәртіппен қабылдауға салтанатты түрде міндеттенді. Декларацияның және іс-қимыл бағдарламасының «В» бөлімінің ("азаптаудан босату") 5-тармағында:

«54. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция көптеген мүше мемлекеттердің азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар — намысты қорлайтын қарым-қатынас пен жаза түрлеріне қарсы Конвенцияның ратификациялануын құптайды және оны барлық басқа мүше мемлекеттер тез арада ратификациялауға шақырады.

55. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция адамның қадір-қасиетін бұзудың ең жиі келетін тәсілдерінің бірі-құрбандарды қадір-қасиетінен айыратын және олардың өмірі мен қызметін жалғастыру қабілетіне нұқсан келтіретін азаптау екенін атап көрсетеді.

56. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция адам құқықтары мен гуманитарлық құқыққа сәйкес азаптаудан бостандық кез-келген жағдайда, соның ішінде ішкі немесе халықаралық тәртіпсіздіктер немесе қарулы қақтығыстар кезінде қорғалуы керек құқық екенін растайды.

57. Осыған байланысты адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция барлық мемлекеттерді азаптау практикасын дереу тоқтатуға және адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, сондай-ақ тиісті конвенцияларды толық жүзеге асыру негізінде және қажет болған жағдайда қолданыстағы тетіктерді нығайту арқылы бұл зұлымдықты біржолата жоюға шақырады. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік

конференция барлық мемлекеттерді арнайы баяндамашымен оның мандатын жүзеге асыруда толық көлемде ынтымақтасуға шақырады.

58. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған түрмедегі немесе ұсталған адамдарды азаптаудан және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлерінен қорғауда денсаулық сақтау қызметкерлерінің, әсіресе дәрігерлердің рөліне қатысты медициналық этика қағидаттарының әмбебап сақталуын және тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге ерекше назар аудару қажет.

59. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберінде азаптау құрбандарына көмек көрсету және олардың физикалық, психикалық және әлеуметтік оңалтуы үшін неғұрлым тиімді құқықтық қорғау құралдарын қамтамасыз ету мақсатында одан әрі нақты іс-қимылдардың маңыздылығын атап көрсетеді. Осы мақсат үшін қажетті ресурстарды ұсыну мәселелеріне, атап айтқанда азаптау құрбандары үшін ерікті қорға қосымша жарналар арқылы басымдық беру керек.

60. Мемлекеттер азаптау сияқты адам құқықтарының өрескел бұзылуына жауапты адамдардың жазасыздығына жол беретін заңнаманы алып тастауы және осындай бұзушылықтар үшін жазалауы керек, осылайша заңдылықты қамтамасыз ету үшін берік негіз құруы керек.

61. Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция азаптауды жою жөніндегі күш-жігер ең алдымен алдын алу шараларына бағытталуы тиіс екенін растайды және осыған байланысты Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас пен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға Факультативтік хаттаманы тезірек қабылдауға шақырады, оған сәйкес қамау орындарына тұрақты барудың алдын алу жүйесі құрылуы тиіс" – делінген.

Лауазымды тұлғалардың құқықтық тәртіпті сақтау жөніндегі мінез-құлық кодексі.

1979 жылғы 17 желтоқсандағы 34/169 резолюциясымен БҰҰ Бас Ассамблеясы құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды тұлғалардың мінез — құлық кодексін қабылдады және БҰҰ-ға мүше елдердің үкіметтеріне оны ұлттық заңнама немесе практика шеңберінде құқықтық тәртіпті сақтау жөніндегі лауазымды тұлғалар сақтауы тиіс қағидаттар жиынтығы ретінде пайдалану туралы мәселені оң қарастыру ұсынысымен жүгінді. Кодекстің 5-бабында:

"Құқық тәртібін сақтау жөніндегі бірде-бір лауазымды адам азаптау немесе басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетін қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлерін жүзеге асыра алмайды, оларға түрткі бола алмайды немесе оларға шыдамдылық таныта алмайды және құқық тәртібін сақтау жөніндегі бірде-бір лауазымды адам азаптауды немесе басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас пен жазалау түрлерін ақтау үшін жоғары тұрған адамдардың өкімдеріне немесе соғыс жағдайы немесе соғыс қаупі, ұлттық қауіпсіздік қаупі, ішкі саяси тұрақсыздық немесе кез келген басқа төтенше жағдай сияқты ерекше жағдайларға сілтеме жасай алмайды".

Қандай да болмасын нысанда ұстауға немесе қамауға алуға жататын барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы.

Қағидаттар жинағы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1988 жылғы 9 желтоқсандағы 43/173 резолюциясымен қабылданды. Принциптер жинағының 6-қағидаты:

"Ұсталған немесе түрмеде отырған бірде-бір адам азаптауға немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалау түрлеріне ұшырамауға тиіс. Ешқандай жағдай азаптауға немесе басқа қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер немесе жазалау түрлеріне сылтау бола алмайды».

Медициналық этика қағидалары.

1982 жылғы 18 желтоқсандағы 37/194 резолюциясында БҰҰ Бас Ассамблеясы Денсаулық сақтау қызметкерлерінің, әсіресе дәрігерлердің тұтқындарды немесе ұсталған адамдарды азаптаудан және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты

қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлерінен қорғаудағы рөліне қатысты медициналық этика принциптерін қабылдады. 1-қағидат келесіні көздейді:

"Денсаулық сақтау қызметкерлері, әсіресе қамаудағыларға немесе ұсталған адамдарға медициналық қызмет көрсететін дәрігерлер олардың физикалық және психикалық денсаулығын қорғауға және қамаудағылар немесе ұсталғандар болып табылмайтын адамдар қамтамасыз ететін сапа мен деңгейдегі ауруларды емдеуді қамтамасыз етуге міндетті".

Азаптауды және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлерін тиімді құжаттау қағидаттары.

Қағидаттар БҰҰ экономикалық және әлеуметтік Кеңесі 1989/65 резолюциясында қабылдаған және БҰҰ Бас Ассамблеясы 44/162 (1989) резолюциясында мақұлдаған заңсыз, ерікті және жиынтық өлім жазасының тиімді алдын алу және тергеу жөніндегі нұсқаулықта қамтылған тергеуге қатысты тармақтарға негізделген. Қағидаттар азаптау мәселесіне заңсыз өлім жазасына қатысты қолданылатын, бірақ мәселенің ерекшелігін көрсететін түзетулермен бірдей тергеу принциптерін қолдану мақсатында жасалған. 55/89 (2000) резолюциясымен Бас Ассамблея БҰҰ — ға мүше мемлекеттердің үкіметтерін қағидаттарға назар аударуға шақырды және оларды азаптауға қарсы күрестің пайдалы құралы ретінде қарастыруды ұсынды.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қорытындылай келе, халықаралық заңнамада азаптауға тыйым салатын және азаптау құрбандарын қорғауды көздейтін көптеген актілер бар.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, азаптауды алдын алу азаптауды жою проблемасын заңнаманы жетілдіруде ғана көруге болмайды. Бірыңғай мемлекеттік жобамен біріктірілген әлеуметтік бағдарламалар кешенін құру және іске асыру, сондай-ақ сапалы ғылыми сүйемелдеу қажет.

Мұндай жұмыстың мақсаттары (табыстылық критерийлері) :

- қоғамдық сананы ізгілендірудің әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын жасау;
- құқық қорғау және қылмыстық-атқару жүйелерін ізгілендіру;
- бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды неғұрлым кең қолдану, оларды орындау барысында (сотталған адам бостандықта болған кезде) азаптауды қолдану мүмкіндігі айтарлықтай төмендейді;
- жүргізіліп жатқан реформаларды және сот төрелігін жүзеге асыру шарттарын әр мемлекет Конституциясы мен халықаралық стандарттардың талаптарына сәйкес келтіру қажеттілігін ескере отырып, қызметкерлерді даярлаудың пәрменді жүйесін құру.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. В.Н. Гасымов қылмысқа қарсы күресте мемлекеттер ынтымақтастығының халықаралық қағидаттары, 2002 № 6, 21-23 б.;

2. Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы Конвенция // Біріккен Ұлттар Ұйымының қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі саласындағы стандарттары мен нормаларының жинағының 2-б. Адам құқығы. Нью-Йорк, 1992.

3. Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы Конвенция // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml

4. Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға Факультативтік хаттама // <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-against-torture-and-other-cruel>

5. Вена декларациясы және іс-қимыл бағдарламасы // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml

6. Лауазымды тұлғалардың құқықтық тәртіпті сақтау жөніндегі мінез-құлық кодексі
[//https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml)

7. Қандай да болмасын нысанда ұстауға немесе қамауға алуға жататын барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/detent.shtml

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ

Сапарбек Сара Галымжанкызы

*Магистрант 2 курса научно-педагогической магистратуры 7М04106 Финансы,
УО «Алматы Менеджмент Университет»,
Казахстан, г. Алматы*

АННОТАЦИЯ

Инвестиционная деятельность в разных сферах экономики осуществляется отдельными субъектами в форме реализации конкретных проектов, содержание и структура которых определяются нормативными документами. Значимость инвестиционного проекта определяется влиянием результатов его реализации на хотя бы один из внутренних или внешних рынков: финансовых, материальных продуктов и услуг, труда, а также на экологическую и социальную обстановку.

Ключевые слова: инвестиционный проект, этапы инвестиционного проекта, инвестиционная деятельность, содержание инвестиционного проекта, структура инвестиционного проекта, участники инвестиционного проекта.

Инвестиционная деятельность в разных сферах экономики осуществляется отдельными субъектами в форме реализации конкретных проектов, содержание и структура которых определяются нормативными документами.

В рамках данной статьи под инвестиционным проектом понимается некоторая организационная система, объединяющая совокупность:

- сформулированных целей деятельности;
- подлежащих решению задач, обеспечивающих достижение поставленных целей;
- участников, организованных для совместной деятельности по достижению конкретных целей, и принципы их взаимоотношений;
- материальных, финансовых, трудовых и иных ресурсов, обеспечивающих достижение поставленных целей;
- физических объектов и технологических процессов, создаваемых или модернизируемых для решения поставленных задач;
- технической и организационной документации;
- управленческих решений и мероприятий по их реализации.

В силу того, что любой инвестиционный проект обязан вписаться в систему сложившихся социально-экономических отношений, его участниками всегда являются:

- органы исполнительной власти (муниципальные, региональные, федеральные);
- хозяйствующие субъекты различного профиля деятельности (промышленные, ресурсо-обеспечивающие, предоставляющие коммуникационные, коммунальные,

транспортные, проектно-изыскательские, строительные и др. Основными характеристиками инвестиционного проекта являются:

- направленность, определяемая целями участников проекта;
- масштабность, оцениваемая степенью его влияния на социальную обстановку;
- экономическая и коммерческая эффективность проекта.

В зависимости от социально-экономической обстановки, конъюнктуры регионального рынка и целей участников проекты могут быть направлены на:

- создание новых производств (вывод на рынок новых товаров, освоение новых сегментов рынка, реализация результатов научно-исследовательских работ и научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ);
- рационализацию уже действующего производства (загрузка неиспользуемых производственных площадей и оборудования, сокращение расхода сырья и материалов, энергосбережение, использование отходов);
- повышение качества и конкурентоспособности продукции (повышение безопасности продукции, улучшение ее экологичности, возможности сохранения и срока годности, совершенствование упаковки и т.
- расширение производства и рынка сбыта (выпуск импортозамещающих товаров, увеличение экспорта продукции, освоение новых рынков);
- улучшение социальных характеристик предприятия (создание новых и сохранение имеющихся рабочих мест, поставка на рынки товаров (услуг) для слаботзащищенных групп населения (пенсионеры, инвалиды и дети, многодетные семьи), меры по охране окружающей среды);
- развитие социальной инфраструктуры муниципалитета, района, региона (строительство учреждений здравоохранения и образования, культуры и спорта).

Значимость инвестиционного проекта определяется влиянием результатов его реализации на хотя бы один из внутренних или внешних рынков: финансовых, материальных продуктов и услуг, труда, а также на экологическую и социальную обстановку. Обычно выделяют проекты:

- крупномасштабные;
- региональные;
- городские;
- отраслевые;
- локальные.

Наиболее эффективны те проекты, которые учитывают интересы всех уровней исполнительной власти. Все это должно осуществляться в рамках действующего

нормативно-правового законодательства и потому невозможно без организационного обеспечения, требующего профессионального управления процессом достижения, поставленных в инвестиционном проекте целей. Реализация инвестиционного проекта происходит поэтапно, содержание и последовательность каждого их этапов обуславливается как социально-экономическими, так и организационно-техническими факторами. К основным этапам реализации инвестиционного проекта относят: подготовительный этап, проектно-организационный этап; этап собственно строительства объекта и ввода его в эксплуатацию и этап производственной деятельности и мониторинга экономических показателей. Остановимся более подробно на каждом из перечисленных выше этапов. Подготовительный этап начинается с анализа инвестиционного климата, целью которого является оценка привлекательности конкретного рынка. На этот этап приходится 3–8 % общих затрат. Продолжительность подготовительного этапа зависит от инвестора, а также от привлекательности инвестиционного климата в стране (регионе), который формируется усилиями властных структур. К сожалению, в Казахстане часто происходят ситуации, негативно влияющие на доверие предпринимателей к органам представительной и исполнительной власти:

- несовершенство, и частое изменение законов, регламентирующих предпринимательскую;
- большое количество ведомственных распоряжений и указаний, не согласующихся с федеральным законодательством;
- беспокойная политическая обстановка;
- непоследовательная экономическая политика;
- чрезмерная бюрократизация отношений.

Отражая основные условия предпринимательской деятельности, инвестиционный климат характеризует степень благоприятствования инвестициям рассматриваемом регионе или сегменте рынка. Это обстоятельство обязывает органы представительной и исполнительной власти всех уровней предпринимать серьезные усилия по ликвидации бюрократических препятствий на пути инвестиций и стимулированию их притока. Привлекательность инвестиционного климата важна как для иностранных, так и для отечественных инвесторов. На инвестиционный климат влияют, прежде всего, экономические условия, но не следует забывать и про важное значение социально-политических условий, в которых действует инвестор: забастовки, социальные волнения, угроза войны и т.

Мониторинг инвестиционного климата Казахстана постоянно проводится правительственными структурами, независимыми исследовательскими институтами,

департаментами стратегического развития корпораций. При этом результаты из нескольких источников могут быть совершенно различными.

В случае, когда Казахстан пытается привлечь прямые и портфельные иностранные инвестиции плохой инвестиционный климат также этому препятствует. Следует отметить, что в РК существует ряд проблем, которые негативно влияют на инвестиционный климат и инвестиционную деятельность

- высокий уровень коррупции;
- административные барьеры;
- отсутствие независимых судов;
- недостаточный уровень корпоративной культуры.

Значимой проблемой для инвестиций в Казахстане, по мнению председателя совета директоров концерна Metro и главы Восточного комитета немецкой экономики, Экарда Кордеса, является визовый режим с Россией и центрально-азиатскими государствами. По данным опросов, проведенных Восточным комитетом, представитель каждой пятой компании, входящей в эту структуру и развивающий бизнес на постсоветском пространстве, уже терял заказ из-за пограничной бюрократии. На проектно-организационный этап расходуется до 20 % средств от общей стоимости проекта. Данный этап включает выбор места размещения объекта (предприятия), разработку и согласование обоснования инвестиций, проектной документации, получение разрешения на строительство, принятие решения об источниках финансирования. Из-за большого количества организаций, участвующих в разработке и согласовании инвестиционного проекта, и многоступенчатости разрешительных процедур процесс получения разрешения на реализацию проекта оказывается очень трудоемким и по времени вполне сопоставимым с продолжительностью собственно строительства объекта. Именно на этом этапе возникает больше всего организационных проблем, что является еще одной особенностью инвестиционной деятельности в Казахстане.

На этапе собственно строительства объекта и ввода его в эксплуатацию анализируется рынок строительных услуг, организуется строительное производство, готовится контрактная документация. Самый затратный этап, так как на него приходится до 72 % общей стоимости (60 % – на строительные-монтажные работы и приобретение оборудования и 12 % – на наладку и пуск в эксплуатацию). Для инвестора существует еще этап производственной деятельности и мониторинга экономических показателей, поскольку для него инвестиционный проект не заканчивается пуском объекта в эксплуатацию, а достижением запланированных экономических показателей.

В заключение необходимо отметить, что областям и Казахстану в целом инвестиции в сферу материального производства особенно необходимы. Они позволят не только строить новые предприятия и создавать дополнительные рабочие места в сферах обслуживания и обеспечения, но и способствуют развитию систем инженерных коммуникаций, приносят заказы строительным компаниям.

В настоящее время официально признан тот факт, что иностранные инвестиции, приводят к импорту новейших технологий, предпринимательских способностей и управленческого опыта.

Несмотря на политическую нестабильность и экономические трудности в стране казахстанский рынок остается очень привлекательным для инвесторов и своей емкостью, и нормой прибыли. Но важно не только привлекать инвестиции, но и рационально их использовать.

Однако режим переходной экономики породил в сфере инвестиционной деятельности много организационных сложностей, которые требуют профессионального управления проектами на основе:

- глубокого изучения действующей нормативно-правовой базы инвестиционной деятельности;
- анализа работы причастных к ней различных административных и надзорных органов.

Список литературы:

- 1 Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38259854.
- 2 Матюнин, Л. В. Предпринимательство. // Вестник Университета (Государственный университет управления). 2014. –№ 14. С. 155–159
- 3 Динамика основных показателей. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. [Электронный ресурс]. – URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic>.
- 4 Николенко, Е. Б. Организационно–экономический механизм инвестиционного обеспечения НИОКР: дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Е. Б. Николенко. – Уфа, 2012. – 174 с.
- 5 Шикина, С. А. Управление реальными активами на основе оценки инвестиционной активности: монография. – М.: Издательский дом «Экономическая газета», 2012. – 138 с. ISBN 978-5-905-735-25-7
- 6 Программы развития МСБ. [Электронный ресурс]. – URL: <https://atameken.kz/ru/pages/1052-msb>.
- 7 Антикризисные меры по поддержке МСБ. [Электронный ресурс]. – URL: <https://atameken.kz/ru/pages/1052-msb> (дата обращения: 06.02.2023)

ОРТА МЕКТЕПТЕ АТОМ ЖӘНЕ ЯДРОЛЫҚ ФИЗИКА БӨЛІМІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жаханиша Нұрайын

2 курс магистрант

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Қызылорда, Қазақстан

nurainzh00@gmail.com

Аннотация. Орта мектепте атомдық физика және атом ядро физикасы негіздерін зерделеу кезінде оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру әдістері мен құралдарының кешені сипатталады. Мақала физиканың негізгі курсы бойынша және физика-экологиялық мазмұнды таңдаулы курстарының негізінде қарастырылады.

Тірек сөздер: табиғат, тұлға, экологиялық мәдениет, атом физикасы, радиация, экологиялық қауіптер.

Қазіргі қоғамда экологиялық сауатты тұлғаның қалыптасуы көбінесе мектептегі білім мен тәрбиенің нәтижелеріне байланысты. Оқушыларды орта мектептің 9 және 11 сыныптарында физика курсына аяқтайтын Атом және ядролық физика негіздерімен таныстыру маңызды рөл атқарады.

Жаңа білім беру технологиялары 9-сыныптарда қалыптасқан ғылыми ұғымдардың аталған бөлімнен (олардың ішіндегі ең маңыздысы "экологиялық бағыттың физикалық міндеті" ұғымы) 10-сыныптың физика курсының материалында оқушылардың санасында дәйекті түрде нығаюына ықпал етеді, бұл атом ядросының физикасы саласындағы білімді физикалық білімнің басқа салаларына ауыстыруды қамтамасыз етеді және физиканы зерттеудің негізгі және бейіндік деңгейлерінде 11-сыныпта білім беру процесінің кең интегративті кеңістігіне енгізілген.

Чернобыль оқиғасы және "Фукусима" атом электр станциясындағы апаттардың салдары және күрделенген жаһандық экологиялық проблемалардың шиеленісуіне байланысты "Адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу тәжірибесінің жиынтығын қамтитын, оның өмір сүруін және тұрақты дамуын қамтамасыз ететін және адамгершілік нормалар, құндылықтар, теориялық білім, практикалық іс-қимыл тәсілдері, іс-әрекеттер түрінде көрінетін оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру" негізгі орта мектепте физиканы оқытудың басым мақсатына айналады. Бұл ретте, микроәлем физикасының негіздерін зерттеу ерекше маңызға ие, оқушылардың олармен танысуы дәстүрлі түрде мектептің негізгі және орта курсына (9-10 сыныпта) аяқтайды: оның дамуы өзінің ұлылығы мен табиғатқа тәуелділігін түсінген адамды "біртұтас, өзара байланысты және өзара тәуелді әлемді құруға" (В. И. Данилчук) бағытталған жаңа планеталық ойлаудың заңдылықтарын түсінуге мәжбүр етті.

Мектептегі физика курсының барлық тақырыптары ғылымы ретінде мектеп оқушыларының экологиялық мәдениетін қалыптастыруға айтарлықтай әсерге ие болғанымен, атом және ядролық физика негіздерін зерттеу бұл жағдайда басымдыққа ие. Өйткені атом физикасының практикалық екінші жағы экологиялық проблемаларды жаһандық деңгейге көтерген бірқатар техногендік апаттарға әкелді. Байқап отырсақ «Адам-қоғам-табиғат» үштігі, өзара тығыз байланыста екен. Адам ғылыми теорияны, білімді меңгере отырып, айнала қоршаған ортаға, қоғамға ықпал етеді, өзгертеді, тіпті билік те жүргізеді.

"Экологиялық мәдениет" категориясының қазіргі ғылыми мәртебесінің қалыптасу тарихы атом мен атом ядросының физикасының дамуымен байланысты, бұл "радиациялық ластану", "иондаушы сәулелену", "табиғи радиациялық фон" және т. б. сияқты экология үшін негізгі ұғымдардың қалыптасуына ықпал етеді. Өз кезегінде маңызды экологиялық ұғымдар физиктерді белсенді қолдануға кірді: "экологиялық тәуекел", "экологиялық мониторинг", "экологиялық бақылау", "экожүйелер мен биосфераның тұрақтылығы" және т. б.

Физика курсына экология элементтерін қосу

Экология мәселелерін ұсынуға арналған ғылыми және оқу әдебиеттерін олардың физикалық мазмұнын ашу негізінде, оқушыларды экологиялық мәдениетін қалыптастыру мәселесі тиісті принциптер мен критерийлер негізінде оқу материалдарын дұрыс таңдаған жағдайда ғана шешуге болады.

Экологиялық тәрбие экологиялық білімге негізделеді. Экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін келесі жұмыс түрлері мектеп қабырғасында қолданылатын болады:

- экологиялық мәселелерді қозғауға болатын сабақ тақырыптары;
- экологиялық сипаттағы есептер;
- экологиялық сипаттағы тәжірибелер.

Мысал ретінде 9 және 11 сыныптарда қамтылатын тақырыптарға сай экологиялық мәселелерді қозғайтын тақырыптар қарастырсақ.

Кесте 1 - 9-сынып бойынша экологиялық мәселелер көтеруге болатын КТЖ тақырыптары

№	Сабақ тақырыптары	Көтерілетін экологиялық мәселелер
1	Радиоактивті сәулеленудің табиғаты	Радиоактивтіліктің зияндылығы. Табиғаттағы радиоактивті элементтердің циклы және оның тірі жүйелерге әсері. Құрылыс материалдары құрамындағы радиоактивтілік.
2	Термоярлық реакциялар	Радиоактивті заттардың иондалуына байланысты ауаның электр өткізгіштігінің өзгеруі. Қоршаған ортаның жай-күйін бақылау үшін спектрлік талдауды қолдану.
3	Дыбыстық тербелістер	Шудың зияны. Инфрадыбыстың адам ағзасына әсері.
4	Электромагниттік толқындар және оның шкалалары	Электромагниттік толқындардың тірі организмдерге зияны және шкалалары бойынша қауіптілік деңгейін аунықтау.
5	Импульстің сақталу заңы. Реактивті қозғалыс.	Реактивті қозғалтқыштың жұмысымен және қоршаған ортаны ластайтын физикалық процестер. Атмосфераның жай-күйін бақылаудағы ғарыш аппараттарының рөлі.

9-сыныптағы физика курсына көптеген тақырыптардың мазмұнына экологиялық материалды қосуға болады. Мысал ретінде кейбір сабақтардың мазмұны үшін оқу материалында тек экология мәселелерін қарастырайық:

Дыбыстық шу бір қарағанда бізге тек мазаны алатын, жай ғана зиянсыз болып көрінеді. Шындығында, шу радиация сияқты жасырын болып келеді. Ол біздің денемізге байқалмай

кері әсерін береді. Физика сабағында "механикалық тербелістер" тақырыбын оқығанда, шудың бұл зиянды әсерін қарастыруға болады. Қазір шудың адамға әсер етуі нәтижесінде шу ауруы өте өзекті болып табылады. Бұл жерде есту қабілетінен басқа жүйке жүйесі де зардап шегеді. Осы тақырып аясында әртүрлі дыбыстық құбылыстар, вибрацияның адам ағзасына әсер етуінің жағымсыз салдары және оның әртүрлі техникадағы ролі туралы айтуға болады. Сондай-ақ, вибрациямен күресу жолдары және әртүрлі вибрацияға қарсы құрылғыларды жасау туралы айту керек.

Кесте 2 - 11-сынып бойынша экологиялық мәселелер көтеруге болатын КТЖ тақырыптары

№	Сабақ тақырыптары	Көтерілетін экологиялық мәселелер
1	Электромагниттік өріс. Электромагниттік толқындар.	Ультра жоғары жиілікті электромагниттік толқындардың биологиялық әсері және олардан қорғаныс.
2	Атом ядросының құрлысы. Атомның жарықты шығаруы. Спектрлік талдау.	Табиғи радиоактивті элементтер. Табиғи радиоактивті фон және оның тірі табиғатқа әсері. Табиғаттағы радиоактивті элементтердің айналымы және оның тірі жүйелерге әсері. Нейтрондардың физиологиялық әсері және нейтрондық сәулеленуден қорғау әдістері. Қоршаған ортаның жай-күйін бақылау үшін спектрлік талдауды қолдану.
3	Радиация және биосфера	Радиоактивті ластанудың адам ағзасына әсері. табиғи ортаның радиоактивті ластануы.
4	Изотоптар	Ұзақ өмір сүретін радиоактивті изотоптар.

«Атом ядросының физикасы» тарауында радиоактивтік ластану адам өміріне қауіп төндіретінін атап отырудың маңызы зор. Қосымша материалдарды қолдану арқылы Семей ядролық полигонының зардаптары туралы оқушыларға баяндамалар дайындап, сабақтан тыс іс-шараларда қолданған жөн. Дерек ретінде еліміздің Семей өңірінде 445 ядролық сынақ өткізілгенін, оның 30-ы ашық аспанда, 26-сы жер үстінде, 354-сі жер астында өткізілгенін жайлы мәліметтер беру қажет. Сынақтар барысында 69 рет аса қауіпті радиоактивті газ ағындары қоршаған ортаға тарап кеткенін басты назарға ұстап, көптеген радиоактивті бұлт полигон аймағынан жел әсерінен шықанның. Оның салдарынан басқа аймақтарға жеткенін, әлі күнге дейіе полигон аймағындағы тұрғылықты халық ядролық сынақ зардаптарын бастарынан өткізіп жатқанын айтса болады.

Экологиялық мазмұнды есептер. Физикалық тапсырмалар мен есептерді де экологиялық мазмұнға сай бейімдеуге болады. Есептердің мазмұнында экологиялық проблемаларды көрсеткенде, оқушылар есепті шығару барысында қандай да бір қоршаған ортаға байланысты білімі мен көзқарасын қалыптастыруға көмектеседі. Мысалы: *жеңіл көлік күніне 20 л бензин жұмсап, қоршаған ортаға қанша текше метр зиянды газ шығарады? $t=0^{\circ}\text{C}$ кезінде газдың тығыздығы 0.02 кг/м^3 -ге тең.* Осы есепті шығару барысында оқушылар көліктің атмосфераға улы газ мөлшерін бөлетінін қаншалықты зиян екенін түсіне отырып, физикалық білімін де кеңейтеді. Физика сабағында мұғалім физикалық есептерді

шешуге көп көңіл бөлетіндіктен, олардың жағдайын экологиялық мазмұнмен қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар оқушыларды проблемаларды шешу тұрғысынан талқылауға тарту да маңызды.

Оқушыларды физиканы оқыту барысында таныстыруға тиісті экологиялық білімнің мазмұнын таңдап алу кезінде мынадай мәселелер ескерілуі керек:

Экологиялық сұрақтарды оқылатын оқу материалының мазмұнымен органикалық түрде байланысты болу керек; Олар ақпараттық бағытта беріліп, 5-6 минуттан аспағаны дұрыс. Оларды оқушылардың қызығушылығын тудыру үшін пайдалану керек (сабақта проблемалық ситуация құру үшін);

Оқушыларды экологиялық мәселелермен таныстыру барысында олардың басқа пәндерден алған білімдерін көрнекі және техникалық құралдары кең қолданылуы керек.

11 сыныпта өтілетін атом ядросының физикасы бөлімі бойынша оқушылардың экологиялық проблема күрделі екенін түсіндіруге болатын есептер қарастырсақ.

- Біздің климатымыздағы қағаз стакан топырақта 5 жыл бойы ыдырайды, консерві ыдыстары 20 есе ұзақ, ал пластикалық бөтелке консервіге қарағанда 380 жыл ұзақ. Қағаз стакан пластикалық бөтелкеге қарағанда қанша жыл бұрын ыдырайды?
- Радийдің жартылай ыдырау периоды 1590 жыл. Бұл уақыт аралығында радийдің жартысы ыдырамай қалады. 3180 жылдан кейін радий Жер бетінде толық ыдырайды деп қорытынды жасауға бола ма?
- 1 Вт қуат алу үшін 1 с қанша ядро бөлінуі керек? Уранның массасы секундына 1000 МВт қуатты ядролық реакторда бөлінеді?
- Пайдалы қуаты 1000 МВт ядролық реактордың жыл бойы үздіксіз жұмыс істеуі үшін бөлуге болатын Уранның мөлшерін бағалаңыз. Реактордың толық қуатының тек 1/3 бөлігі пайдалы деп есептеңіз.

Қоршаған ортаны қорғау қажеттілігі бірқатар факторлардың әсерінен туындайды. Олардың ең маңыздыларына тоқталайық.

1. Халық саны өте тез өсуде. Егер 200 мың жыл бұрын Жер бетінде шамамен 1 млн адам болса, қазір 7-8 млрд. халықтың мұндай жылдам өсуі, әрине адамның табиғатқа, әсіресе ірі қалаларға әсерін күшейтеді. Ал өнеркәсіп пен халықтың ірі қалаларға шоғырлану процесі (урбандалу) қоғамның дамуына тән (1920 жылдан 1960 жылға дейін әлемдегі қала халқы үш есе өсті).

2. Өндірістің дамуына байланысты отын мен энергияны тұтыну күрт артады. Мәселен, тек соңғы 100 жылда жан басына шаққандағы энергия өндірісі 20 есе өсті. Пайдалы қазбаларды өндіру айтарлықтай өсті. Бұрын таусылмайтын болып көрінген көптеген қорлар қазір таусылды. Жыл сайын 100 млрд тоннаға жуық кен, жанғыш және құрылыс материалдары өлдіріледі. Қоғам аз бай қорларды пайдалануға көшуге, даму аумағын кеңейтуге мәжбүр. Жылу қозғалтқыштарының тиімділігі туралы айта отырып, желіде пайдаланылатын әрбір 1 кВт/сағ энергияның пайда болуымен қоршаған ортаға ~ 2 кВт/сағ жылу энергиясы жіберілетіндігін, бұл жер климатының қайтымсыз жылынуына әкелетінін атап өту керек.

3. ХХІ ғасырдың бірінші ширегінде жер бетінің температурасы 2-3°C-қа көтерілу қаупі нақты болды. Жердің ауа қабығының мөлдірлігі, сондай-ақ судың тазалығы нашарлайды. Мысалы, дүниежүзілік мұхит бетінің шамамен 1/5 бөлігі мұнай қабығымен жабылған, жыл сайын ауаға шамамен 1 миллиард тонна түрлі суслензиялар шығарылады, олардың арасында табиғи емес заттар бар.

1. Вербицкий А.А. Жоғары мектепте белсенді оқыту: контекстік тәсіл // Экологиялық білім: тұжырымдамалар мен технологиялар: сб. науч. тр./ под ред. проф. С.Н. Глазачева. Волгоград : Перемена, 1996. С. 115–127.
2. Аралбай Н.У. Леонтьев П.И. Физика сабақтарында оқушыларды экологиялық тәрбиелеу жөніндегі жұмыстың мазмұны мен формасы. Петропавл, Қазақстан, 2021.
3. Перевалов А.В. Орта мектепте атом және ядролық физика негіздерін зерделеу кезінде оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру әдістемесі. Волгоград, 2017.
4. Одияк Б.П., Наметкулова Р. Ж., Кейкиманова М. Т., Физиканы оқыту процесінде студенттерді экологиялық тәрбиелеу туралы. - Тараз; 2013.
5. Загурский А.А. 7-9 сыныптардағы физика сабақтарында экологиялық тәрбие жайында. – Лесосибирск, 2020.
6. Исламетдинова Л.Р. Формирование экологической ответственности при изучении физики // Вестник совета молодых ученых и специалистов Челябинской области - 2017.
7. Губернаторова, Л. И. Методика обучения физике. Общие вопросы : курс лекций /Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2020.

БІЛІМ БЕРУ ЖОЛЫНДАҒЫ МАМАНДАРДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Елемесова Айнұр Болатқызы

М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университетінің 1 курс магистранты, Орал қ.

Аннотация: Қазіргі білім беруді жаһандандыру және жаңғырту процестері оқушылар мен студенттерге деген көзқарастың өзгеруімен, сондай-ақ олардың жеке тұлғалық сипаттамаларының, жеке қасиеттерінің және т.б. өзгеруімен байланысты болып келеді. Осыған байланысты болашақ педагог-психолог мамандардың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыру жалпы білім беретін немесе арнайы (түзету) мекемелердегі психологиялық қызметтің ерекшеліктерін ескере отырып, жеке тұлғаның түрлі сұрақтары мен мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін шұғыл қажеттілік болып табылады. Алынған диагностикалық деректер негізінде отбасыларға және жеке тұлғаларға психологиялық және педагогикалық көмек көрсету. Педагог-психолог білім беру мекемесінің психологиялық қызметі шеңберінде балалармен және жасөспірімдермен түзету, дамыту, консультативтік-тәрбиелік, профилактикалық жұмыстарды, сондай-ақ маманның диагностикалық құзыреттілігіне негізделген қызмет жүргізеді. Бұл ЖОО қабырғаларында осындай құзыреттерді қалыптастыру болашақ педагог-психолог мамандарды кәсіби дайындаудың маңызды нәтижелерінің бірі болып табылады. Бұл мақалада білім беру жолындағы болашақ педагог мамандардың диагностикалық құзыреттілігінің зерттелу деңгейі қарастырылады.

Кілт сөздер: Құзыреттілік, диагностикалық құзыреттілік, диагностикалық қызмет, қасиет, кәсібилік, тұлға, білім, білік, дағды

Аннотация: Процессы глобализации и модернизации современного образования связаны с изменением отношения к школьникам и студентам, а также с изменением их личностных характеристик, личностных качеств и др. В связи с этим формирование диагностической компетентности будущих специалистов-педагогов-психологов является острой необходимостью, позволяющей решать различные вопросы и проблемы личности с учетом особенностей психологической службы в общеобразовательных или специальных (коррекционных) учреждениях. Оказание психолого-педагогической помощи семьям и отдельным лицам на основе полученных диагностических данных. Педагог-психолог в рамках психологической службы образовательного учреждения проводит коррекционную, развивающую, консультативно-воспитательную, профилактическую работу с детьми и подростками, а также деятельность, основанную на диагностической компетентности специалиста. Формирование таких компетенций в стенах данного вуза является одним из важнейших результатов профессиональной подготовки будущих специалистов-педагогов-психологов. В данной статье рассматривается уровень изученности диагностической компетентности будущих педагогических кадров на образовательном пути.

Мемлекетіміздегі өзгермелі білім беру жағдайы педагогика саласындағы мамандардың кәсіби іс-әрекеттеріне жаңа талаптар қою үстінде. Соған орай болашақ педагог мамандардың диагностикалық құзыреттілігін жетілдіру жұмыстары іске асырылуда.

Алдыңғы қатарлы дамыған елдерде оқу жүйесіндегі жаңа білім өлшемін ұстанған басты бағыт құзыреттілік, құзырет терминдері, біздің еліміздің де білім беру жүйесіне енгізіле бастады. Білім беру саласындағы болашақ педагог-психолог мамандардың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыру проблемасы, күрделі және көп қырлы болып келеді. Жалпы бұл мәселені ғылыми еңбектерде бойынша, терең негіздеме алатын құзыретті тәсіл тұжырымдамасы аясында қарастыру керек. Зерттеудің жеткілікті кең спектріне қарамастан,

айта кету шарт, болашақ педагог-психологты кәсіби даярлауда диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі жеткілікті талданбағанын айта кету шарт.

Жалпы терминнің тарихына тоқталатын болса, онда XX ғасырдың 70 жылдарында-ақ «құзыреттілік» термині оқытуды дараландыру мәселесіне байланысты Еуропа елдері мен АҚШ елдерінде кеңінен қолданылды. Ол кезде ой айтарлықтай қарапайым болатын: оқытуда ғылым негіздерімен және оқытудың сәйкес әдістерімен шектеліп қалуға болмайды, сыныптағы микроортаны, тұлғааралық қарым-қатынастың барлық деңгейлерін дамытуға тырысу қажет. [1]

Құзыреттілік көптен бері зерттеліп келе жатыр. Жалпы дүниежүзілік әдістемелік ғылымда және қазіргі таңдағы әдістемелік әдебиеттерде «құзырет», «құзыреттілік» терминдері кең көлемде қолданыс табу үстінде. «Құзыреттілік» терминін XX ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген болатын. Алғашында ол ана тілінде жан-жақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген.[2]

Құзыреттілік (лат. *competens*-қолайлы, сәйкес, тиісті, қабілетті, білімді) — бұл нақты, өмірлік іс-әрекетті жүзеге асыру қабілеті және оны қызметке қосу кезінде алынған адамның біліктілік сипаттамасы; кез-келген іс-әрекеттің екі аспектісі болғандықтан-ресурстық және өнімді, бұл ресурстың өнімге айналуын анықтайтын құзыреттіліктің дамуы.

Құзыреттілік-істі білумен мәселелерді шешуге ықтимал дайындық; мазмұнды (білім) және іс жүргізу (шеберлік) компоненттерін қамтиды және мәселенің мәнін білуді және оны шеше білуді қамтиды; білімді үнемі жаңартып отыру, осы білімді нақты жағдайларда сәтті қолдану үшін жаңа ақпаратқа ие болу, яғни жедел және мобильді білімге ие болу.

Педагогикадағы құзыреттілік-ғылыми білімді салалық ғылыми білімге саралай отырып, белгілі бір қызмет түрін (бұл жағдайда педагогикалық) жүзеге асырудың шығармашылық қабілеті, мұғалімнің оқушыларды өзін-өзі жүзеге асыруға сәтті дайындауына баса назар аударылады. [3]

Құзыреттілік –қызмет субъектісінің жаңадан пайда болуы (иелену, оның тұлғалық қатынастарына және қызмет мәніне қосатын адамның сәйкес құзыреттіліктерді меңгеруі), ол кәсіби даярлау үдерісінде қалыптасады, кәсіби қызмет мәнін құрайтын функционалды міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік беретін білімдер, біліктер, қабілеттер мен тұлғалық сапалардың жүйелік көрінісін ұсынады.

«Құзырлылық», «құзыреттілік» тақырыбын Р.Даулетбекова, Сабиров Т.М, Б.Жұбанова, Ақылбекова Г.Е, К.Ж. Бұзаубақова және т.б. өз зерттеулеріне арқау етіп жан-жақты зерттеген болатын. [4]

Құзыреттілік түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті.[5]

Л.М.Митина «құзыреттілік» ұғымына «білім,білік,дағды, сонымен қоса тәжірибеде,тілдесімде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері» деген анықтама беріп кетті.

Болашақ педагог-психологтарды даярлау саласындағы жұмыстарды талдау қазіргі заманғы маманға білім беру саласының субъектілерімен тиімді қарым-қатынас жасауға, ұжымда өзара қарым-қатынас жүйесін ұйымдастыруға, білім беру ортасындағы оқушылардың іс-әрекеттерін талдауға мүмкіндік беретін кәсіби құзыреттіліктер қажет екенін көрсетті. Жалпы білім беретін мекемелердегі психологиялық қызметтің ерекшелігін ескере отырып, болашақ психологтардың диагностикалық құзыреттерін қалыптастыру болашақта жеке тұлғалардың мәселелерін шешуге, алынған диагностикалық мәліметтер негізінде отбасылар мен жеке тұлғаларға психологиялық және педагогикалық қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Болашақ мамандарды даярлау кезінде диагностикалық құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы болашақ білім беру қызметіндегі психологиялық-педагогикалық міндеттерді кәсіби сауатты шешу, оны дамытудың оңтайлы жолдарын іздеу қажеттілігімен байланысты.

Қазіргі зерттеулерде диагностикалық құзыреттілік кәсіби педагогикалық қызметтің нақты жағдайларында туындайтын кәсіби мәселелер мен міндеттерді шешу үшін педагогтың

диагностикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде анықталады.

Соңғы жылдары білім беру диагностикасы туралы теориялық идеяларды едәуір тереңдететін зерттеулер пайда болды. Диагностикалық процесс және оның білім сапасын қамтамасыз етудегі рөлі. Авторлар педагогтарды кәсіби-диагностикалық қызметке дайындау, білім беру мекемелерінің ақпараттық-диагностикалық орталықтарын құру, әртүрлі мамандықтағы мұғалімдердің диагностикалық қызметінің ерекшеліктері және т. б. мәселелерін талдайды. В. И. Зверева (1998), И. П. Подласый(2000), П.Е. Решетников (2000), В.Г. Максимов (2002) және т. б. қарастырған.

Келесі тәсіл диагностикалық құзыреттілікті мұғалімнің кәсіби детальдарының интеграциялық компоненті және білім беруді гуманитарлық ету әдісі ретінде қарастырумен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда диагностикалық құзыреттілікті Е. Н.Артеменок, Л. А.Байкова,

Н. М.Борытко, О. ИДорофеева, Н. В. Кутовая, Т. Яковлева қарастырды.

Жалпы әдебиеттерде ұсынылған диагностикалық құзыреттілік түсінігін қарастыратын болсақ, болашақ әлеуметтік педагогтар жайлы О. В. Вечканова және Л. Н. Титованың зерттеуінде диагностикалық құзыреттілік болашақ әлеуметтік педагогтардың оң көзқарасты синтездеуде, қатысушылар мен мектеп ұжымының жұмысында психологиялық-педагогикалық білім мен дағдыларды тәжірибелік педагогикалық қызмет жағдайында қолдануда көрінетін болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлау ретінде байқалады. [6]. О. И. Дорофеева диагностикалық құзыреттілікті нақты кәсіби-педагогикалық қызметте туындайтын кәсіби міндеттерді шешу үшін диагностикалық қызметті жүзеге асыру үшін мұғалімнің теориялық және практикалық дайындығының жиынтығы ретінде қарастырады. Және де , ғалымдардың ойынша, диагностикалық құзыреттіліктің болуы маманға білім алушылардың жеке өсу проблемаларын, білімдегі кемшіліктері мен және олардың себептерін сауатты, кәсіби түрде анықтауға, оқытудың мазмұны мен әдістерін дұрыс таңдауға, яғни жаңа ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларда кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Және де О. И. Дорофеева диагностикалық құзыреттілікті педагогикалық мәдениеттің құрамдас бөлігі, мұғалімнің кәсіби қызмет деңгейіне әсер ететін маңызды қасиет ретінде анықтайды [7]. Бұл әртүрлі салалардағы диагностикалық білім, дағдылар жүйесін еркін меңгеретін педагогикалық қызмет. Мұндай еркіндік дәрежесі мұғалімнің жинақталған кәсіби тәжірибесіне байланысты. Н.В. Кутованың пікірінше, диагностикалық құзыреттілікті мұғалімнің өзінің диагностикалық қызметінде психологиялық-педагогикалық білім мен дағдыларды қолдануға дайындығы және қол жеткізілген жетістіктерге сүйене отырып өзін-өзі диагностикалау қабілеті деп санауға болады.

Психологиялық-педагогикалық білімнің бірлігімен, педагогтың диагностикалық қызметті жүзеге асыруға практикалық дайындығымен қатар, Н. В .Кутовая оның құрамдас бөлігін жеке тұлғаға бағытталған білім беру жағдайында ерекше өзектілікке ие болатын білім беру процесін шығармашылық қайта құруға деген ұмтылыс ретінде атап өтеді.

Және де Касен Г. А., Отарбаева А. Б. секілді зерттеушілер мектеп педагог-психолог мамандығы үшін қажетті диагностикалық міндеттердің тізбесін анықтады (еліміздің қоғамдық қарым-қатынасына бейімделген). Ол міндеттердің ішінде маманның белгілі бір нақты білім,білік пен дағдыларды игеру деңгейін, атап айтқанда, басқа оқу орындарында басым болатын басқа білім беру пәндері бойынша анықтау; ықтимал ауытқуларды тез анықтау және түзету үшін оқыту, және оқитын оқушылардың үйренімдерін әртүрлі аспектілерін зерттеу; белгілі бір оқу пәні немесе нақты пән аясындағы жеке зерттелуші тақырып бойынша қатысушылардың жіберген білімдерін анықтау; адамның өмірлік мақсаттарының құрамы мен құрылымын анықтау және сандық бағалау; әдеттердің, мінез-құлық үлгілерінің тұрақтылығын зерттеу; мақсатты тұжырымдалған педагогикалық күш-жігер мен социогендік әсердің интегративті нәтижесі ретінде анықтау қатысушылардың білім алуының әртүрлі белгілері (және жалпы қабылданған нормадан ауытқу) анықтау;

барлық қатысушылардың білім беру мүмкіндіктері (тәрбие пәнін қоса алғанда) және педагогикалық процестің факторлары; нақты жағдайда белгіленген өлшемдерге сәйкес қатысушылардың білім деңгейін анықтау; балалардың жеке даму ерекшеліктерін анықтау; баланың дамуындағы ауытқуларды анықтау; баланың жеке басының дамуына ықпал ететін факторларды анықтау және оқу процесінде тұлғаның даму нәтижелерін негіздеу болып табылады.[8]

Е. Н. Артеменоктың еңбектерінде диагностикалық құзыреттілік мұғалімнің интегративті кәсіби-тұлғалық сипаттамасы ретінде анықталады .

Г. С. Саволайнен мұғалімнің диагностикалық құзыреттілігі деп психологиялық-педагогикалық диагностика саласындағы білім жүйесін меңгеруді; олардың білім беру процесі үшін маңыздылығын түсінуді; диагностикалық әдістер мен әдістемелерді меңгеруді және студенттерді білім беру процесінде диагностика мен өзін-өзі диагностикалау элементтеріне үйретудің өзіндік диагностикалық қызметі мен оң тәжірибесінің болуын түсінеді. .

Соңғы жылдары педагогикалық диагностиканың теориялық тұжырымдамаларын едәуір тереңдететін зерттеулер пайда болды. Мұғалімдердің кәсіби-диагностикалық қызметке дайындығын, білім беру мекемелерінің ақпараттық-диагностикалық орталықтарын құруды, әртүрлі мамандықтағы мұғалімдердің диагностикалық қызметінің ерекшеліктерін және басқаларын талдайды. В. И. Зверева (1998), П.Е. Решетникова (2000), В.Г. Максимова (2002) және басқалар.

Келесі тәсіл диагностикалық құзыреттілікті мұғалімнің кәсіби бөлшектерінің интегративті компоненті және білім беруді ізгілендіру әдісі ретінде қарастыруды қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, диагностикалық құзыреттілік Артеменок үшін өте маңызды, Л. А. Байков, Н. М. Барытко, О. И. Дорофеева, Н.В. Кутова, Т. Яковлева ескереді. Алайда, бүгінгі күні осы саладағы жалпы кәсіптік және арнайы пәндер бойынша мамандардың кәсіби қызметін жаңа деңгейде жақсартуға мүмкіндік беретін кәсіби-техникалық және орта арнаулы педагогтардың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастырудың тұтас, ғылыми негізделген тұжырымдамасы жоқ екенін атап өту керек.

Отандық ғалымдардан диагностикалық құзыреттілікті болашақ мамандардың зерттеу құзыреттілігінің бөлігі ретінде қарастыратын сарапшылардың ішінен С.С. Сейтенова, Ш. А. Мұханғалиеваны деп атауға болады.[9]

«Диагностикалық құзыреттілік» термині жиі «педагогикалық және психологиялық диагностика» түсініктерімен синонимдес анықталады. Айта кету қажет, «диагностикалық құзыреттілік» ұғымы түрлі әдеби дереккөздерде өзіндік жан-жақты толықтай қарастырылып, талданған жоқ. Сонда да , бұл ұғымның теориялық мәнін зерттеуге жол ашатын қазіргі таңда алғышарттар қалыптасты.

Қортындылай кетсек, бұл ұғымды қолданудың әмбебаптығы диагностикалық құзыреттілікті кәсіби қызметтің субъектісі ретінде педагог-психолог тұлғасының тұтас, күрделі сипаты ретінде анықтауға қызмет етеді.Бұл ұғымның жалпы қабылданған түсіндірмесі жоқ, бұл оны практикалық іс-әрекетте қолдануда және әртүрлі психологиялық-педагогикалық зерттеулердің деректерін салыстыруда белгілі бір қиындықтар туғызады. Осылайша, "диагностикалық құзыреттілік" ұғымы күнделікті мағынада болғанына қарамастан, оған толық және нақты ғылыми анықтама беру өте қиын. Шынында да, біздің ойымызша, диагностикалық құзыреттілік кәсіби тұрғыдан маңызды және педагог-психологтың сапасына байланысты болуы керек. Талдау нәтижесінде диагностикалық құзыреттілік ұғымының мазмұнды мәнін ашу мақсатында психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу ең көп қолданылатындарды, яғни оларды біз қалай анықтағанымызды, білім беру, жалпы және жеке салаларды анықтауға мүмкіндік бергенін атап өткен жөн. Әрбір сала осы Тұжырымдаманың жұмыс істеуінің мәнін білдіреді, оның мазмұнына ерекшелік пен маңыздылық береді. Талданған дереккөздер көрсеткендей, білім беру жүйесінде болашақ педагог-психологтардың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады және оны шешу үшін зерттеулер психологиялық-педагогикалық білімді кеңінен

қолдануды талап етеді. Бұл процестің тиімділігін анықтайтын маңызды факторларға болашақ мұғалімдердің оқуға және алдағы кәсіби қызметке деген ынтасы, қажетті құндылық сенімдерінің болуы, коммуникативті, рефлексиялық қабілеттер мен адекватты өзін-өзі бағалау жатады. Зерттеу барысында әр түрлі авторлардың пікірлерін ескере отырып, біз өз бетінше іс-әрекет жүргізу, міндеттер қою, олардың шешімдерінің барысы мен салдарын талдау, оқыту процесінде болашақ психологтың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыруды зерттейміз. Біз көптеген авторлардың диагностикалық құзыреттілік әр түрлі іс-шаралар процесінде қалыптасуы мүмкін және бұл әрекетті адам қаншалықты сәтті орындайды деген пікірімен келісеміз. Мұнда болашақ педагог-психологқа диагностикалық құзыреттілікті игеруге көмектесетін негізгі мәселе-үрдісті ұйымдастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдуллаева П.Т. Диагностическая компетентность будущих педагогов-психологов в университетской среде: сущность и содержание // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2016. №3.- (49)
2. Оқу-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру және жүзеге асыру Ережесі- ҚР Білім және ғылым министрінің №583 бұйрығы, 29 қараша
3. <https://kartaslov.ru/значение-слова/компетентность>
4. Егемен Қазақстан 26.12.2003 ж №332-№333 қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы
5. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенции Вузовского преподавателя // Педагогика 2006 №9.- с. 55-60
6. Вечканова О.В., Титова Л.Н. Роль и место диагностической компетентности в профессиональной подготовке будущих социальных педагогов // ВестникНГУ, серия Педагогика, том 13 выпуск 2 – 2012.- с. 73-77
7. Дорофеева О.И. Формирование диагностической компетентности педагогов в процессе дополнительного профессионального образования: монография- Вологда: Издат.центр ВИРО, 2013.- с.164
8. Касен Г.А., Отарбаева А.Б. Введение в психолого-педагогическую деятельность: учебное пособие. – Алматы: Алишер, 2011 – 160 с.
9. Сейтенова С.С., Муханғалиева Ш.А. Развитие исследовательской компетентности, как критерий успешности будущего педагога // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. -№8. - с. 56-59

STUDENT MOTIVATION FOR SELF-STUDY

NurkashevaFariza

West Kazakhstan University, Kazakhstan, Uralsk

*Correspondence: fariza.nurkasheva@mail.ru

E-mail: fariza.nurkasheva@mail.ru

Annotation. In higher educational institutions, the main goal is to form the personality of students, to always enrich their spiritual world, and to increase their enthusiasm for learning. This article shows the advantages of independent learning of students and the qualities that motivate them to do this work. Pedagogical conditions of students' independent work in the works of domestic and foreign authors are analyzed. The importance of the student's own work and the role of the teacher in it are shown. The process of motivation during self-study is explained and its types are clarified. The article shows the needs and ways to arouse interest in education.

Keywords: motivation self-study, stimulation, self-organization, monitoring.

Introduction

Today, in the direction of the development of our society, the problem of educating a comprehensively developed, competent and intelligent citizen is posed.

The formation of the personality of students of higher educational institutions, constantly enriching their spiritual world, increasing their enthusiasm for learning, requires changes in all spheres of social life, the creative implementation of human intellectual efforts, conscious action and curiosity, cognitive activity and .

Each teacher's lesson must meet the requirements of modern education. Therefore, it is necessary to prepare young people in any field of work and education to become students who are able to express their identity through the effective organization of their own activities, not limited to mastering a set of information. In the conditions of the modern scientific and technical process, in which the content and volume of knowledge in all fields of science is growing rapidly, the implementation of these tasks in the learning process, the search for effective methods and ways of optimal organization of one's own educational work, types and forms of education becomes relevant. This is due to the fact that a special organization of students' own work is the main condition for improving the educational process.

At present, the student should be able to optimally organize his own activities in accordance with the new situation. The student's own work improves the quality of training and education of future specialists. In this regard, in higher educational institutions, each student is required to know rational methods of intellectual work, that is, the ability to quickly search for and assimilate the necessary information, be able to systematize and classify facts, theory, concepts, clearly state and prove their point of view.

The main task of higher education is the formation of a creative specialist who is prone to self-improvement and innovation. Therefore, it is necessary to bring the student not as a consumer of ready-made knowledge, but to a state where he can analyze the existing problem, make the best decision and prove the correctness of his choice. The current reforms in the field of higher education are associated with a paradigm shift from teaching to education. In this regard, the education system is not only an important form of the educational process, but also its basis. The increase in the role of independent work is characterized by the reconstruction of educational work

in an educational institution. It forms the student's ability to improve his education, use the knowledge gained independently at a creative level, and adapt in a professional environment.

Research materials and methods

Student's independent work is a special type of student's educational activity aimed at performing didactic tasks in its own way, forming interest in cognitive activity and accumulating knowledge in a particular field of science [1, p.354].

Independent work creates many opportunities for students to work effectively and productively in the process of developing their creative abilities and skills. The optimal organization of independent work is a serious practical task and an important scientific problem.

Many studies have been devoted to the problem of self-organization. V.K. Buryak, E.Ya. Golant, B.P. Esipov, R.G. Lemberg, R.M. Mickelson, I.I. Pidkasisty, E.S. Sablik, M.N. In the works of Skatkin, the basics of the systematic use of students' own work in the educational process were studied.[2, p.96]

Those who considered the importance of organizing the students' own work in a didactic sense: Abylkasymova A.E., Adelbaeva N.A., Arkhangelsky S.I., Bulanova-Toporkova M.V., Garunov M.G., Garunov I.I. Koblyatsky, R.N. Nizamov's works are dedicated.

Despite the variety of definitions of self-employment, they can be divided into several small groups. According to V. I. Protasov, a unique work is a combination of skill and deed [3, p.168].

G. N. Kulagina understands independent work as the activity of the student and the willingness to learn independently [4, p.175].

G. N. Dari outlines the essence of his work as follows. The student performs this work independently, relying on his knowledge, business qualities and confidence, life experience, worldview [5, p.400].

In connection with the fundamental changes taking place in higher educational institutions, the importance of the educational system, the role of the teacher in it, some features and problems of its organization in the credit system of education, have been noted by domestic researchers S.E. Kaldykozov, A. Golovchun and Russian researchers E. Galitsky, Y. Popov and V. Orobinsky, It is considered in the works of I.G. Kovalevsky, G. Larionova.

In the science of pedagogy and psychology, self-learning is considered the highest indicator of the mental development of students.

Independent work is carried out by various methods, for example: exercise, work with books, observation, reporting, conducting experiments, etc. Exercises and assignments are among the independent work of students. Therefore, in higher education institutions, in each course, under the guidance of teachers, students tend to work on the exercises on their own.

Exercises are very important, as the students' own work provides creative thinking, cognitive interest and special training of the future specialist. R. S. Nemov made the following conclusion: "Exercises are of great importance in the formation of all types of skills. On their basis, skills are automated and qualifications are improved. And without daily systematic training, knowledge and skills lose their properties" [6, p.640].

Research results

The value of independent work lies in the fact that it has a great influence on the student's ability to do it independently, increasing his activity in learning, forming his creative abilities. In the process of independent work, student R. Suleimenov groups self-made works into educational, research and creative ones according to the nature of the activity. "In creative work, the business abilities of the student, the amount of knowledge, complete independence that arises with an

abundance of knowledge should be clearly visible.” Creative work contributes to the formation of the worldview of students, the development of research abilities, the formation of personality. In addition, it helps to think independently, make decisions, speak correctly, write correctly, and improve language skills. [7, p.125]

In preparing for the lesson, the teacher should not limit himself to thinking about his actions, but should pay attention to the actions of the student in accordance with his level.

There are many types of self-employment. Grouping them is a very difficult task. Thus, it is necessary to take into account several conditions and signs in order to present the original work of students.[8, p.24]

Independent work can be divided into several groups depending on the goals and objectives of teaching and the content of the subject, the characteristics of teaching methods, the degree of development of the student. One of his main frequent groups is the types of work used in accordance with the purpose of the lesson. They are:

- acquisition of new knowledge;
- confirmation of new knowledge;
- repetition, control and testing of knowledge and skills.

All groups of students' work should be systematically used by the teacher in the learning process, and one of its features is the possibility of using it at all stages of the educational process. Also, independent work with students can be organized in different areas, depending on the characteristics of their knowledge and activities [9, p.38].

It is necessary to use time rationally and allow the student to complete the task independently. To do this, you must complete the following tasks:

- Give students an idea of their work.
- Familiarize students with how to complete tasks on their own.

The main conditions for organizing independent work are:

1. The setting by the teacher of specific tasks;
2. The relationship of independence of performance and completion of work;
3. Setting the time of execution and completion of work;
4. That they do the work voluntarily and willingly.

Organizing students' own thinking is very important. After all, this increases the independence of students' actions. Although the student's independent work is aimed at the formation of methods of independent work on the study of any subject, this work is designed to form the student's scientific and educational and professional activities, make optimal decisions for independent problem solving, overcoming crisis situations.

The main difference between secondary school and high school lies in the method of teaching and the individual level of students [10, p.49].

In higher educational institutions, the student himself collects knowledge and learns science, and the teacher only organizes and controls the cognitive activity of students. Therefore, the student's own work determines the tasks of all types of educational activities. In addition, the educational value of student role-playing games is very high. After all, this work allows the student not only to engage in their own business in the field of education, but also to become a modern professional of the highest class.

The organization of the student's own work is carried out in accordance with the main regulatory documents of higher educational institutions. Ways to activate the student's own work

are divided into organizational and methodological. Methodologically, activation depends on the methods used, forms and organizational means of the student's own work.[11, p 35-36].

The ability of the teacher to properly organize independent work and the increasing degree of independent activity of students are characteristics of this work.

In order to better understand the importance of independent work of students, it is worth noting its basis and tasks.

1. Maximize student autonomy.
2. Ensuring the awareness and thoroughness of the acquired knowledge.
3. Formation of skills and abilities necessary for students to study.
4. Development of cognitive perception.

Thus, independent work has a great influence on the development of creative activity and enthusiasm of students, provides great opportunities for achieving the desired goal and improving the qualitative qualities of the individual.

An important condition for the interest of students in the content of education and the learning activity itself is the ability to show independent thinking and initiative in learning. The more active the teaching methods, the easier it is to interest students. The main means of forming a constant interest in learning is the use of questions and tasks, the solution of which requires active research from students.

Creating a problem situation in the formation of interest in learning plays a big role in confronting difficulties that students cannot perform with the existing knowledge base. Faced with difficulties, they realize the need to acquire new knowledge or apply previously acquired knowledge in a new situation. Only work that requires constant tension is interesting. Light material that does not require mental compression is not interesting. Difficulties in learning are an important condition for the emergence of interest in it. If we say, when the difficulty of the educational material and the learning task leads to an increase in interest, then only when the difficulty is sufficient and can be overcome, otherwise the interest quickly decreases.

Educational material and methods of educational work should be quite diverse. Diversity is ensured not only by the fact that students in the learning process encounter different objects, but also by the possibility of discovering new sides in one object. One of the ways to stimulate the cognitive interest of students is exclusion, that is, showing students the familiar and the new from the ordinary, unexpected and important. An essential factor in the emergence of interest in it is the novelty of the material - this is the emotional coloring, lively speech of the teacher.

These conditions can serve as a well-known program for the organization of the educational process, aimed at the formation of a special interest.

On the one hand, the current socio-cultural situation imposes a number of requirements on the development of a continuous education system. Independent work and learning by independent work in the educational process is very important for both students and students.

On the other hand, the effective performance of independent work depends on the interest in achieving results, that is, constant motivation [12, p.204].

The main types of student motivation for their own work. Incentives are divided into the following types:

1. Intrinsic motivation - the relationship of learning outcomes at a university with professional activities (career). Unfortunately, this factor is still not effective enough, however, if we analyze educational trends, it becomes clear that the solution of these issues is in the power of the future, and there is a desire to do so.

2. External motivation - inclination, the ability of a student to study at a university. It can be managed through the use of tests when choosing a specialty in the period before higher education and sound recommendations in determining the direction of study.

3. Process (educational) stimulation. The usefulness of the work is reflected in the understanding of the students. The importance of the work performed both in professional training and in expanding the erudition of a specialist requires the psychological preparation of the student. Lecture materials, laboratory work, etc. it is necessary to be able to prove that this contributes to a better understanding. The introduction of term papers, even diploma tasks, which are an integral part of diploma projects from undergraduate students, is also an important task.

Monitoring and student's independent work (SIW) should not be an independent goal for the teacher, it is a factor motivating the student's learning activities. It is necessary to enter the results of the implementation of the student's independent work in the performance indicators, tickets and questions in the test (exam). After all, the student's rating, final grade, student fee and its size depend on it. For some students, moral interest in the form of social recognition is more important (to be the first in the faculty, profession, in the group).

In this regard, in the junior years, through traditional forms of lessons, the education system plays an important role in fulfilling the goal of improving and consolidating the knowledge and qualifications of students. In higher courses, the curriculum should contribute to the development of the student's creative potential. Tasks can be individual, team or complex. However, control over the implementation of SIWs, reporting on SIWs should be carried out separately. Creative undertakings in the SIW are not limited to the "low-high" scale. There is only one criterion here - individual inclinations, and most importantly, the abilities of a particular student.

To analyze the motivational sphere of student learning, the nature of their attitude to it is important, for example, Markova identifies three types of attitudes: negative, neutral and positive attitudes. The author shares the attitude to learning as follows:

- Positive, non-obvious, indicating readiness to start learning
- Pleasant, active, cognitive
- Positive, active, personal passion, indicating the interaction of the student as a subject of relations, as an individual and a member of society[13, p.58].

If the learner does not have the desire, intention and ability to learn, it is unlikely that the learning outcome will be meaningful. French writer Anatole France said that "food is digested only when it is eaten with great appetite." Learning motivation is the "appetite" for knowledge and learning.

Conclusion

Motivation is a great need of each student for learning, his zeal, enthusiasm and dedication, interest and dedication, goals and interests set for him in the educational process. Here the main question concerns the personal "I" of each student, that is, motivation is directly related to the student's attitude to learning and is determined by the student's actions in the learning process.

The student is ready to trust, pay attention and take into account knowledge only when he feels that he is directly related to them. In other words, generating interest means identifying needs. To do this, students reflect on the subject from the point of view of their personal experience, remember what they know about it, and analyze it. This activity motivates them to work actively and encourages them to evaluate their previous knowledge, because here each student asks: "What do I know about this topic?" How much do I know? What knowledge did I remember? Why did I need this?" answers such questions. Thanks to this, the student compares and connects his previous knowledge with new knowledge. Thanks to these activities, he gets motivated to master new

knowledge, there is interest. The student is convinced that new knowledge is formed on the basis of previous knowledge, understands that each knowledge is a continuation of previous knowledge and that learning is a continuous process. In turn, these findings increase the responsibility of students for their own education.

REFERENCES

- [1] Smirnov S.A. (2006) *Pedagogika. Teorii, sistemy, tekhnologii*. - M. [in Russian].
- [2] Skatkin M.N. (1984). *Problemy sovremennoj didaktiki*. - 2-e izd. - M.: Pedagogika, [in Russian].
- [3] Protasov, V.I (2001) *Samoorganizatsiya samoobrazovaniya v seti na baze metoda geneticheskogo konsiliuma [Tekst] / V.I. Protasov // Materialy XI specializirovannoy konferencii «Informacionnye tekhnologii v obrazovanii»*. —Izdatel'stvo: RAO.[in Russian].
- [4]. Kulagina I.Yu. (1999) *Vozrastnaya psihologiya: razvitie rebenka ot rozhdeniya do 17 let / Un-t Ros. akad. Obrazovaniya -- 5-e izd.* - M. : Izd-vo URAO [in Russian].
- [5]. Dari G.N. (2013) *Yazykovye sposobnosti: psihologiya, psihofiziologiya, pedagogika / M.K. Dari* - M.: Smysl [in Russian].
- [6]. Nemov R.S. (2007) *Psihologiya. M.: Vysshee obrazovanie*, [in Russian].
- [7]. Sulejmenov R. T. (2002) *Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnykh otnoshenij. Sbornik nauchno-metodicheskikh statej . Candidate's thesis* [in Russian].
- [8]. Alietov N.Sh., Arymbaeva K.M (2014) *Pedagogika: fylymi-pedagogikalық barytyndary mamandyqtar magistranttary yshin oqu kыraly*. - Shymkent. Candidate's thesis [in Kazakh].
- [9]. Dzhakupov S.M. (2002) *Upravlenie poznavatel'noj deyatel'nost'yu studentov v processe obucheniya*. – Almaty: Kazakh universiteti. Candidate's thesis [in Russian].
- [10] Asanov N. (2004) *Өзіндік zhymystardyң erekshelikteri*. Almaty, Candidate's thesis [in Kazakh].
- [11] Ismailova R.B. (2012) *Studenttermen zhyrgiziletin өзіндік zhymystardy yjymdastyrudyң erekshelikteri // Bastauyshmektep- №5,6-*. [in Kazakh].
- [12] Abdukarimova U. (1999). *Samostoyatel'naya rabota studentov*. Almaty. [in Russian].
- [13] Markova A.K. (2004) *Psihopedagogika vospitaniya i obucheniya. Opyt populyarnoj monografii*. - M.: Novaya shkola, [in Russian].

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

*Сагиндыкова Анаргуль Галиаскаровна
М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан
университетінің 1 курс магистранты, Орал қ.*

Аннотация. Бұл мақала бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың психологиялық механизмдерін теориялық тұрғыдан түсінуге және эксперименттік талдауға арналған. Ол шығармашылықтың психологиялық мәнін, құрылымын және негізгі көрсеткіштерін көрсетеді. Рөлдерді қабылдау және ассимиляциялау, еліктеу және еліктеу механизмдері қарастырылады. Бастауыш мектеп жасындағы шығармашылықты дамытуда ең тиімді рөлдерді модельдеу және қабылдау және ассимиляциялау механизмдері эксперименталды түрде көрсетілді. Зерттелетін психологиялық-логикалық механизмдердің өзара байланысына және олардың бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудағы рөліне теориялық және эмпирикалық талдау жасалды.

Түйінді сөздер: шығармашылық қабілеттер, рөлдерді қабылдау мен игерудің психологиялық механизмдері, еліктеу, өзін-өзі бағалау.

Жыл сайын шығармашылық мамандарға сұраныс артып келеді, өйткені соңғылары заманауи қоғамға бейімделген, технологиялық жаңалықтарға икемді жауап береді, жаңа идеялар, стандартты емес шешімдер жасай алады және бірлесіп жұмыс істей алады. Тек шығармашылық адамдар ғана қазіргі заманғы нарық жағдайында тиімді жұмыс істей алады және кез-келген қызмет саласында өзін жүзеге асыра алады. Демек, шығармашылық қабілеттерді бала кезінен, атап айтқанда бастауыш мектеп жасында дамыту керек, өйткені осы кезеңде балалар барлық жаңа нәрселерге ашық және сезімтал, қызығушылық танытады, импровизация жасай алады, маңызды ересек адамға еліктеуге тырысады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесіне жүгіну қажеттілігін өзектендіреді. Қазіргі заманғы отандық зерттеулерде шығармашылық қабілеттер ұғымының терминологиялық белгісіздігі әлі де бар, оның мазмұны мен құрылымы туралы көзқарас екіұшты.

Шығармашылық қабілеттер оның қызметінде өнімді өзгерістерді қамтамасыз ететін тұлғаның интегративті сапасы ретінде қарастырылады [5]; ситуациялық ынталандырылмаған қызметті жүзеге асыру қабілеті ретінде [3]; шығармашылықтың негізгі компоненті ретінде [6]; мүмкіндік ретінде адамның өз даралығын жүзеге асыруы [13; 14].

Шетелдік психологиядағы шығармашылық қабілеттер көбінесе шығармашылық, шығармашылық ойлаумен анықталады. Айта кетсем, Дж. П. Гилфорд шығармашылықты интеллектке тәуелді емес тәуелсіз фактор ретінде қарастырады және трансформация және іске асыру операциясымен бірге диссоциация операциясын жалпы шығармашылықтың негізі ретінде қарастырады [15]. Шығармашылық ойлаудың бір бөлігі ретінде ішкі мотивацияны күшейту және Р. Дж. Штернберг, Т. И. Любарт [16] зерттеген.

Шығармашылық қабілеттердің мәнін анықтай отырып, зерттелетін құбылыс адамның қабілеттерімен байланысты екенін ұмытпаңыз, өйткені тек адам жаңа және ерекше нәрсе жасай алады. Шығармашылық қабілеттерді жалпы қабілеттерге де жатқызу керек, өйткені кез-келген іс-әрекетте шығармашылық компонент болуы мүмкін.

Шығармашылық қабілеттер - бұл когнитивті (білім, білік мен дағдылар), мотивациялық (мотивтер, қызығушылықтар, қажеттіліктер) және эмоционалды (сезімдер, эмоциялар)

компоненттерді қамтитын полиструктуралық білім.. Бұл компоненттердің өзгеруі жалпы шығармашылықтың қабілеттердің өзгеруіне әкеледі [1].,

Құрылымға сүйене отырып, шығармашылық қабілеттерді шығармашылық тенденциялардан туындайтын және кез-келген оқиғаның сәттілігін оның шығармашылық аспектісінде анықтайтын интегративті, динамикалық білім деп сипаттауға болады.

В. М. Тепловтың пікірімен бөлісе отырып, қабілеттер дамуда бар екенін және бұл даму іс-әрекетте жүзеге асырылатынын атап өтеміз [12].

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту-бұл арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет процесінде зерттелетін құбылыстың құрылымдық компоненттерінде табиғи және сапалы өзгеріс болатын процесс.

Шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін әртүрлі шығармашылық тапсырмаларды қолдану қажет, өйткені соңғысы балаларды стандартты емес идеяларды қалыптастыруға шақырады. Мұны С. М. Чурбанова мен Н.В. Бересневаның зерттеулерімен расталған кезде әр түрлі ойлау мен қиялдың жеке көрсеткіштерімен маңызды корреляциялық байланыстар анықталды [2]. И. И. Илиясов ішкі (когнитивті) мотивацияның шығармашылық мәселелерді шешудегі табысқа әсерін талдай отырып, эвристикалық әдістерді оқыту арқылы мотивация деңгейін қалыптастыру және арттыру мүмкіндігін анықтады [7].

Шығармашылық қабілеттерін дамыту әртүрлі психологиялық механизмдердің көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін.

Әдебиетте "механизм"терминінің нақты анықтамасы жоқ. В.Г.Леонтьев "Психологиялық механизм" ұғымын түсіндіруге маңызды үлес қосты, оның пікірінше, "қандай да бір себептермен көрсетілген қызметті басқа себептермен көрсетілген қажетті қызметке айналдыруға және қалыптастыруға арналған психикалық құбылыстар жүйесі" [9,70-бет]. Психологиялық механизм арқылы біз жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін әртүрлі жағдайлардың, қатынастардың, құралдардың, байланыстардың және басқа психикалық құбылыстардың жүйесін түсінеміз.

Біздің зерттеуіміз бастауыш сынып оқушыларының психологиялық механизмдерін зерттеуге арналғандықтан, бізді ДДҰ-ның тобында жұмыс істейтін механизмдер қызықтырады: рөлдерді модельдеу, қабылдау және ассимиляциялау механизмдері. Сондай-ақ, бізді шығармашылық қабілеттерін дамытуға өзін-өзі бағалау механизмінің дамуға әсері де қызықтырады Жоғарыда аталған механизмдер әртүрлі дәрежеде нақтылап және жалпыланған. Оларға назар аударайық.

Демек, психологиялық еліктеудің психологиялық механизмі байланыс орнатудың әмбебап механизмі болып табылады. В. И. Слободчиковтың пікірінше, бұл механизм кез-келген форманы екі есеге арттырады [11]. Бұл дегеніміз, бала өзінің шығармашылық мінез-құлқын ересек адамның шығармашылық мінез-құлқының үлгісіне байланыстыра отырып, оған еріксіз немесе байқаусызда еліктей бастайды.

"Тақырыпты дүниетанымдық қабылдау және шығармашылықта өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыс" мәселесін қарастыра отырып, Г.В.Ожиганова жеке тұлғаның шығармашылық жағы үлгі екенін атап өтті [10, 28-бет].

Біздің зерттеу контекстіндегі еліктеу механизмі - бұл бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің нәтижелі дамуын қамтамасыз ете отырып, еліктеу субъектісінің шығармашылық мінез-құлқын игеруге және қалпына келтіруге бағытталған психикалық құбылыстар мен функционалдық әдістер жүйесі.

Психологиялық еліктеудің механизмінің рөлдерді қабылдау және игеру және өзін-өзі бағалау механизмдерімен байланысын, олардың бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуға әсерін қарастырыңыз.

Рөлдерді имитациялау, қабылдау және игеру тетіктері жасөспірімге дейінгі шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, еліктеу механизмі де, рөлдерді қабылдау және игеру механизмі де тұлғааралық әсерді жүзеге асырумен, баланың әлеуметтік рөлімен шығармашылық үлгіні жаңғыртуға ұмтылуға негізделген.

Өзін жаңа рөлмен сәйкестендіре отырып, баланың қалыптасқан мінез-құлық нормаларын, білім қорын, белгілі бір әрекеттерді баланың атқаратын рөліне түзетулер енгізетін, баланың шығармашылық позициясын анықтайтын, оның шығармашылық қабілеттерінің дамуына әсер ететін басқасының құрылымдық элементтерімен салыстыруға мүмкіндігі бар.

Бұл механизм психологияда "әлеуметтік позиция" және "әлеуметтік рөл" ұғымдарымен байланысты деп сипатталады.

Ішкі орналасу және рөл байланысы. Л. И. Божович атап өткендей, рөл - бұл позицияны толықтыратын ұйымдасқан әрекеттер, ал позиция шын мәнінде күту жүйесі [4]. Зерттеуші бірақ баланың қоршаған ортаны мақұлдайтын адамға айналдыруға бағытталған әрекеттері маңызды рөл атқарады. Рөлді таңдау және қабылдау кезінде студент осы лауазымға тән белгілі бір мінез-құлықты көрсетеді.

Біздің жұмысымыздың шеңберінде рөлдерді қабылдау және игеру механизмі ретінде біз баланың шығармашылық мінез-құлқын өзгертетін және оның шығармашылық қабілеттерінің нәтижелі дамуын қамтамасыз ететін жаңа рөл ойнау арқылы ерекше шығармашылық қасиеттер мен қасиеттерді игеруге және игеруге бағытталған психикалық құбылыстар мен функционалдық әдістердің жиынтығын түсінеміз.

Сонымен қатар, жаңа рөлдерді ойнайтын бастауыш мектеп оқушысы бір уақытта қолданыстағы нормалар мен ережелерді қабылдайтынын және жаңа лауазымға ие бола отырып, өзінің мінез-құлқын рөлде құрған модельмен немесе Ережемен салыстыра отырып қалыптастыра бастайтынын ескерейік. Демек, рөлдерді қабылдау және ассимиляциялау механизмі оларға балаларға таныс және танылатын шеңберден шығуға мүмкіндік береді, оларда өзін-өзі дамытуға, шығармашылық өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылысты дамытады және т.б. бұл механизм зерттелетін құбылысқа әсер етеді.

Рөлдерді имитациялау, қабылдау және ассимиляциялау механизмдерінің әсері балалардың өзін, қабілеттерін, ойын бейнесін жүзеге асыруға және ойын рөліне деген көзқарасын бағалауға мүмкіндігі болған кезде тиімді болады. Яғни, бұл механизмдердің әрекеті өзін-өзі бағалау механизмімен байланысты болған кезде күшейеді.

Еліктеу және өзін-өзі бағалау тетіктерінің негізінде адамның өзгеруге деген ұмтылысы, басқалардың көз алдында және өз пікірінде өзін-өзі растауға деген ұмтылыс жатыр.

Бұл механизмдер жас оқушыға шығармашылық модельді жаңғыртуға, өзін және мінез-құлқының ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді. Рөлдерді қабылдау және шешім қабылдау және өзін-өзі бағалау тетіктері жас студенттің қоғамда өз орнын табуға және өз көзімен, басқалардың көзімен өзін көрсетуге деген ұмтылысына негізделген.

Рөлдерді қабылдау және игеру және өзін-өзі бағалау тетіктерінің негізінде жас оқушының қоғамда өз орнын табуға және өз көзімен, басқалардың көзімен өзін-өзі растауға деген ұмтылысы жатыр. Әр түрлі рөлдердің көмегімен бала қажетті жағдайларды жоғалтады, оның шығармашылық өзгерісі өзі туралы білімнің және басқалардың бағалауының әсерінен болады, бұл оның шығармашылық қабілеттерін дамытуды білдіреді

Рөлдерді қабылдау және шешім қабылдау және өзін-өзі бағалау тетіктері жас студенттің қоғамда өз орнын табуға және өз көзімен, басқалардың көзімен өзін көрсетуге деген ұмтылысына негізделген. Әр түрлі рөлдердің көмегімен бала қажетті жағдайларды жоғалтады, оның шығармашылық өзгерісі өзі туралы білімнің және басқалардың бағалауының әсерінен болады, бұл оның шығармашылық қабілеттерін дамытуды білдіреді.

Өзгерістерге өздері туралы және басқалар туралы білетін адамдардың бағалауы әсер етеді, бұл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуды білдіреді.

Сондықтан біз өзін-өзі бағалау механизмін баланың өзін-өзі тануына бағытталған, оның шығармашылық әлеуетін ашуға ықпал ететін және белгілі бір дәрежеде шығармашылық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін бағалаулар жиынтығы ретінде қарастырамыз.

Бастауыш мектеп жасында өзін - өзі бағалау механизмін қолдану туралы нақты пікір жоқ, өйткені кейбір авторлар (Л.В.Бороздин, Е.И.Савонько, И.И.Чеснокова және т. б.) олар өзін-өзі бағалаудың өзі жасөспірім кезінде қалыптасады деп санайтындықтан, бастауыш

мектеп жасында өзін-өзі бағалау механизмін қолдану туралы нақты түсінік жоқ. Алайда кейбір авторлар (В.С.Волков, А.В.Захарова және т. б.) өзін - өзі бағалаудың өзі жасөспірім жасында қалыптасады деп санайды. Дегенмен, бірқатар авторлар (Б.С.Волков, А.В. Захарова және т.б.) бұрын өзін-өзі бағалауды қалыптастыруды қарастырады жасөспірімдік шақ [келтірілген: 8].

Зертеу жұмысымда "Сыныптан тыс жұмыста бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту" бағдарламасы жүзеге асырылады. Оқытудың белсенді әдістерін қамтитын арнайы әзірленген бағдарламаны пайдалану жоғарыда аталған психологиялық механизмдерді белсендірді және шығармашылық қабілеттердің жеке құрылымдық компоненттерін (когнитивті, эмоционалды және мотивациялық), сондай-ақ жалпы зерттелетін құбылысты өзгертуге мүмкіндік берді. Бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс жұмыстарға тарту әр баланың ішкі қасиеттерін ашуға, оның шығармашылық әлеуетін өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал етеді, өйткені оны осы қызмет түріндегі өнер синтезінен тыс пайдалану шығармашылыққа ықпал етеді - оқушының өзін-өзі көрсетуі [1].

Шығармашылық қабілеттерін дамытудың оқшауланған психологиялық тетіктерін іске асыру екі кезеңнен өтеді: ақпараттық-аналитикалық және трансформациялық.

Бірінші, ақпараттық-аналитикалық кезеңде бір баланың шығармашылық қасиеттерін, екіншісінің шығармашылық мінез-құлқы мен әрекеттерін қабылдайтын (немесе қабылдамайтын) әлеуметтік қабылдау актісі жүзеге асырылады. Мұнда баланың сыртқы келбетінің ерекшеліктері көрсетіледі рөлде оның мінез-құлқының шекаралары анықталады, ол туралы алынған ақпаратты өзін-өзі бағалаумен салыстыру және салыстыру жүреді. Бұл кезең шығармашылықтың барлық үш компонентінде (когнитивті, эмоционалды және мотивациялық) өзгерістердің басталуымен сипатталады, бұл өз кезегінде жалпы шығармашылықтың өзгеруін білдіреді.

Екінші, трансформациялық кезеңде баланың шығармашылық қасиеттерін, шығармашылық мінез-құлық ерекшеліктерін қалыптастыру, екіншісінің сезімдерін көшіру, оның ішкі әлемін өзгерту және мінез-құлық мотивтерін өзгерту, оның жаңа рөлін игеру процесі жүреді. Бұл кезеңде субъект сырттан алынған бағаларды талдау арқылы өз субъектісі үшін ең маңыздысының синтезін байқайды, бұл бағалардың екі еселенуіне және өзін, оның қабілеттерін, соның ішінде шығармашылығын жаңа бағалауға әкеледі. Бала өзіне, айналасындағыларға, рөлдерге шығармашылық көзқарас таныта бастады, импровизация жасай бастады, рөлдің сипатына сәйкес түзетулер енгізе бастады, шығармашылық ойлау мен қиялды белсенді қолдана бастады, оның көмегімен сіз стереотиптерден асып, жаңа қасиеттер мен қасиеттерге ие бола аласыз. Бұл кезеңде шығармашылық қабілеттердің барлық құрылымдық компоненттерінде өзгерістер байқалады.

Шығармашылық қабілеттердің ересек адамға беру механизмiнiң нәтижесi-шығармашылық модельдiң миңез-құлқының өзгеруi; рөлдердi қабылдау және игеру механизмiнiң дамуы бастауыш сынып оқушының жаңа әлеуметтік ұстанымы, олардың әрқайсысында ерекше жеке аспектінің пайда болуы; өзін-өзі бағалау механизмiнiң нәтижесi-өзiн, шығармашылық қабілеттерiн жаңа бағалауды қалыптастыру.

Осылайша, бiз зерттейтiн психологиялық-логикалық механизмдердiң әрекетi шығармашылық қабілеттердiң компоненттерiнiң өзгеруiне әкеледi (когнитивтi, эмоционалды және мотивациялық), бұл өз кезегiнде жалпы жас санатындағы шығармашылық қабілеттердiң дамуын көрсете алады.

Эксперименттiң бақылау кезеңiнде шығармашылық қабілеттердiң танымдық, эмоционалды және мотивациялық компоненттерiнiң және психологиялық механизмдердiң ауырлығының аталған көрсеткіштерi бойынша қайта диагностика жүргiзiледi.

Психологиялық механизмдердiң шығармашылық компоненттерiнiң көрсеткіштерiмен байланысы бар-жоғын анықтау үшiн корреляциялық талдауға жүгiнemiз..

Бұл дегенiмiз, шығармашылық қабілеттердiң елiктеуiне тырысқан сайын, ересек адамға қаншалықты көп елiктесе, соғұрлым оның шығармашылықпен айналысуға, жаңа идеялар ойлап табуға деген ұмтылысы артады.

Демек, еліктеу механизмінің көрсеткіші мен шығармашылық қабілет компоненттерінің көрсеткіштері арасындағы корреляциялық талдау мысалында эксперименттің бақылау кезеңінде статистикалық маңызды корреляциялық байланыстар анықталғанын көреміз. Рөлдерді қабылдау және игеру механизмінің көрсеткіші мен шығармашылық қабілеттер компоненттерінің барлық көрсеткіштері арасында да маңызды байланыстар анықталады.

Өзін - өзі бағалау механизміне келетін болсақ, механизацияның осы көрсеткіші мен мотивациялық және эмоционалдық компоненттердің көрсеткіштері арасындағы әлсіз корреляциялық байланыстар анықталады. Бұл дегеніміз, бастауыш сынып оқушыларында өзін - өзі бағалау механизмі шығармашылық ересектерге еліктеу механизмі және рөлдерді қабылдау және игеру механизмі сияқты тиімді емес.

Осылайша, эксперименттің анықтаушы кезеңімен салыстырғанда, онда психологиялық л механизмдердің көрсеткіштері мен шығармашылық қабілеттердің компоненттерінің көрсеткіштері арасында статистикалық маңызды корреляциялық байланыстар анықталмаған кезде, эксперименттің бақылау кезеңінде мұндай корреляциялық байланыстар орнатылды.

Сондай – ақ, эксперименттік топтағы психологиялық механизмдердің көріну көрсеткіштерінің өзгеруінің оң динамикасы анықталады. Демек, эксперименттің соңғы кезеңінде еліктеу механизмі мен рөлдерді қабылдау және игеру механизмінің көрсеткіші арасындағы күшті корреляциялық байланыс анықталады

Бастауыш сынып оқушыларының осы механизмдердің өзара әрекеттесуі және олардың тиімділігі. Рөлдерді қабылдау және ассимиляциялау механизмінің көрсеткіштері мен өзін - өзі бағалау механизмінің декоммунизациясын көрсету арасындағы теріс корреляциялық байланыстар анықталды рационалды корреляциялық байланыстар өзін-өзі бағалау неғұрлым жоғары болса, соғұрлым бала басқаларға еліктеуге дайын болатынын көрсетеді.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту бірқатар психологиялық механизмдердің әсерінен болатындығын атап өткен жөн: шығармашылық ересек адамға еліктеу, рөлдерді қабылдау және игеру, өзін - өзі бағалау, мұнда еліктеу механизмі негізгі болып табылады. Сонымен бірге, өзін-өзі бағалаудың психологиялық механизмін жүзеге асыру, оның шығармашылық қабілеттердің когнитивті компонентіне әсері анықталғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Антилогова Л. Н. Внеучебная деятельность как фактор развития творческих способностей младших школьников // Наука о человеке: Гумани-тарные исследования. – 2013. – № 3 (13). – С. 71–77.
2. Береснёва Н. В., Чурбанова С. М. Возраст- ные и индивидуальные возможности системати- ческого исследования «творческой задачи» деть- ми в русле подхода П. Я. Гальперина // Вестник Московского университета. Серия 14. – 2012. – № 4. – С. 92–100.
3. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
4. Божович Л. И. Личность и ее формиро- вание в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способ- ностей. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
6. Ермолаева-Томина Л. Б. Психология худо- жественного творчества. – М.: Академический Проспект, 2003. – 304 с.
7. Ильясов И. И., Седлов А. Ю. Внутренняя мотивация при решении творческих задач: воз- никновение и повышение уровня обучения эв- ристическим приемам // Вестник Московского университета. Серия 14. – 2011. – № 3. – С. 46–55.
8. Карпова Л. Г. Развитие творческих способ- ностей младших школьников во внеучебной де- ятельности: дис. ... канд. психол. наук. – Омск, 2011. – 215 с.
9. Леонтьев В. Г. Психологические механизмы мотивации. – Новосибирск: НГПИ, 1992. – 216 с.

10. Ожиганова Г. В. Подражание поведению взрослого как механизм формирования креативности у детей: дис. ... канд. психол. наук. – М., 1999. – 240 с.
11. Слободчиков В. И. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 25–36.
12. Теплов Б. М. Способности и одаренность. – М.: Просвещение, 1987. – С. 281–286.
13. Чернецов П. И., Виноградова Т. И. Взаимосвязь интеллекта и креативности подростков // Сибирский педагогический журнал. – 2015. – № 1. – С. 80–83.
14. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности. – М.: Флинта, 1997. – 224 с.
15. Guilford J. P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – № 5. – P. 444–454.
16. Sternberg R. J., Lubart T. I. Creating creative minds // Phi Delta Kappan. – 1991. – Vol. 72, № 8. – P. 608–614.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Магазова Аида Ғұмарқызы

*М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан
университетінің 1 курс магистранты, Орал қ.*

Аннотация: Қазіргі жағдайда жоғары білім сапасына қойылатын талаптардың артуына байланысты мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың маңызы артып келеді. Негізгі білім беру бағдарламасын игеруге қойылатын талаптарда мәдени (жалпы мәдени) құзыреттерді қалыптастыру бөлінген. Мәдени құзыреттілік жас ұрпаққа әлемдік қоғамдастықтың табысты өкілдері болуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар оның жеке дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Мақалада мәдени құзыреттілік туралы ғалымдардың көзқарастары және студенттерді қалыптастырудағы мәдени құзыреттіліктің маңыздылығын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: мәдени құзыреттілік, білім беру, жеке тұлғаны дамыту, мәдени білім; құндылық бағдарлары.

Жеке тұлғаның мәдениетін өзін - өзі ұйымдастырудың және өзін-өзі дамытудың маңызды шарты ретінде қалыптастыру-қазіргі білім берудің басты міндеттерінің бірі. Сонымен қатар, жеке тұлға белгілі бір іргелі мәдени білімдердің жиынтығын игеріп қана қоймай, оларды кәсіби-еңбек, қоғамдық-саяси және рухани салада, отбасында, күнделікті өмірде, бос уақытта, қарым-қатынаста және өзімен бірге тиімді жүзеге асыратындығын көрсететін "функционалды мәдениетті" қалыптастыру идеясы бірінші орынға шығады.

Мәдени тұлғаны қалыптастырудың мақсатты ұйымдастырылған процесінде жоғары білімге маңызды рөл беріледі. Осыған байланысты жаңа білім беру тұжырымдамаларын әзірлеу кезінде дүниетанымдық негіз ретінде оның мәдени орталықтылығы идеяларына жүгіну заңды болып табылады. Жалпы білім беру және жоғары білім беру мәдени сабақтастықты, қоғамның интеллектуалды әлеуетінің өсуін, адамның қоғамда және мәдениетте табысты өмір сүруін қамтамасыз ететін, яғни мәдени-шығармашылық функцияны жүзеге асыратын әлеуметтік-мәдени институт ретінде танылады. Мәдениет пен білімнің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі идеялары қазіргі педагогиканың негізгі әдіснамалық негіздерінің бірі ретінде танылған мәдени көзқараста көрініс тапты. Сонымен қатар, зерттеушілер соңғы жылдардағы білім беруде жарияланған прагматикалық басымдықтарға байланысты қоғамдық санадағы білім берудің мәдени мәртебесінің біршама төмендегенін атап өтті.

Мәдени құзыреттілік туралы ойлана бастағанда, ең алдымен "мәдениет", "құзыреттілік", "мәдени құзыреттілік" ұғымдарының мазмұнын ашқан жөн. Мәдениет деп адамның іс-әрекетін, оның әр түрлі көріністерінде, соның ішінде адамның әлемдегі формалары мен тәсілдерін, оның өмірі мен іс-әрекетін түсіну керек.

Жоғары білім беру жүйесі зияткерлік, мәдени, психологиялық және әлеуметтік дамудың жан-жақты толықтығында жаһандық ойлаумен тұлғаны қалыптастыруға бағытталуы керек. Маман-университет түлегі сапасының маңызды өлшемдерінің бірі оның мәдени құзыреттілігі болуы керек. Мәдени құзыреттіліктің күрделі құбылысы бірнеше құрылымдық компоненттерді, соның ішінде жалпы гуманитарлық кеңістіктің барлық салаларына (өнер, дін, саясат, философия, ғылым және т.б.) қатысты рефлексия тәжірибесі көрінетін құндылық-семантикалық деңгейді қамтиды.

Өкінішке орай, қазіргі студенттердің мәдени құзыреттілік деңгейі өте төмен. Көптеген студенттер мұражайда, театрда, симфониялық концертте болмағанын мойындайды. Студенттер көркемдік тәжірибе мен білімнің жетіспеушілігіне, қарым-қатынас мәселелеріне

шағымданады. Студенттердің мәдени құзыреттілік деңгейін арттыруға қосқан үлесі де құнды.

А.Я.Флиердің пікірінше, мәдени құзыреттілік, ең алдымен, қоғамдағы адамның әлеуметтенуі мен мәдениеттену дәрежесін білдіреді. Көбінесе қоғамдағы адамның жалпы эрудициясының нормасын, сондай-ақ ережелер, үлгілер, заңдар, әдет-ғұрыптар, тыйымдар, этикет ережелерінің жиынтығын құрайды [1].

Өз жұмысында А.Я.Флиер төрт құрылымдық құрамдас бөлікті анықтады. Мәдени құзыреттілік және оның қалыптасуын қамтамасыз ететін пәндер:

Бірінші компонент-бұл әлеуметтік нормаларға қатысты құзыреттілік. Негізгі әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық институттар қамтамасыз етіледі.

Екінші компонент-бұл әлеуметтік және мәдени реттеудің конвенциялық нормалары. Атап айтқанда дәстүрлерге, моральға, моральға қатысты құзыреттілік, дүниетаным, этикет нормалары, әдет-ғұрыптар.

Үшінші компонент-бұл әлеуметтік беделдің қысқа мерзімді үлгілеріне қатысты құзыреттілік. Сән, имидж, стиль, рәміздер, регалия, әлеуметтік құзыреттілік жатады.

Сонымен, төртінші компонент-бұл еркіндік деңгейінде көрсетілген құзыреттілік әлеуметтік коммуникация тілін - табиғи ауызекі (ауызша және жазбаша), арнайы тілдер мен кәсіби тілдерді, саяси, діни, әлеуметтік және этнографиялық символиканы, бедел атрибутикасының семантикасын меңгеру, әлеуметтік таңбалау және т.б. осы саладағы мәдени құзыреттілікті қалыптастыру.

Мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың әртүрлі аспектілері, оның қалыптасу деңгейлері Р.Хенвидің жұмыстарында көрініс табады. Р.Хенвидің пікірінше, мәдени құзыреттілік - бұл ең алдымен мәдени сауаттылық және мәдениет пен халықтың ерекшеліктерін түсіну және оның тасымалдаушысы сана деңгейін басқа адамдардың мәдениеттерінің айырмашылықтарын түсіну.

Р.Хенви мәдениетаралық сауаттылықтың төрт деңгейін анықтайды. Бірінші деңгейде адам мінез-құлықтың үстірт, көзге көрінетін ерекшеліктерімен танысады. Екінші және үшінші деңгейлерде біз өзімізге қарама-қайшы келетін мәдени ерекшеліктердің мәніне енеміз. Төртінші деңгейде мәдениетті оның тасымалдаушысының көзімен қабылдауға болады. Бұл деңгейге жету қиын, бірақ адамның психологиялық бағдарын өзгерту қабілеті төртінші деңгейдің кем дегенде бірнеше аспектілерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұған адамның жеке басының ерекше қасиеті – өзін басқа адамның орнында көру қабілеті көмектеседі [2].

Сонымен қатар, А.А.Вербицкийдің жарияланымдары негізінде негізгі құзыреттердің мәнін қарастыру, және т.б. олар адамның қоғамдағы қалыпты өмірін қамтамасыз етеді және тұлғаның мәдени құзыреттілігін сипаттайды деп айтуға мүмкіндік береді. Осылайша, студенттің мәдени құзыреттілігі - бұл білім беру процесінде алынған және жеке тұлғаны тәуелсіз және табысты өмірге бағыттайтын білім мен тәжірибеге негізделген әр түрлі іс-әрекетке жалпы қабілеттілік пен дайындықта көрінетін тұлғаның интегралды сапасы [3].

Студенттердің мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі педагогикалық шарты мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындық деңгейінің маман даярлаудың қазіргі мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестігін анықтайды. Құзыреттілік тәсіл шеңберінде студенттің мәдени құзыреттілігінің мәнін түсіну үшін теориялық негізді құрайтын ұғымдар жиынтығы қалыптасты (В.И.Байденко, И.А.Зимняя, А.А.Кирсанов, В.А.Сластенин, Ю.Г.Татур, А.В.Хуторская және т.б.). Құзыреттілік екі негізгі мағынада белгілі бір қиындық деңгейінің міндетін тиімді орындау үшін қажетті білімнің, дағдылардың, интеллектуалды және жеке қабілеттердің болуы ретінде анықталады: а) заңмен берілген өкілеттіктер шеңбері; б) белгілі бір саладағы білім мен тәжірибе. Педагогикада қызметтің жеке негізін құрайтын "негізгі" (эмбебап, базалық) құзыреттілік "ұғымы да анықталады.

Мәдени тәжірибе деңгейлеріне сәйкес мәдени құзыреттілікті қалыптастыру субъективтілік идеясы жүзеге асырылады. Мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың педагогикалық процесінің толыққанды субъектісі болу үшін жастар мәдени қызметтің

өзіндік тәжірибесін игеруі керек. Қабылданған ұстанымға сәйкес мәдени құзыреттіліктің қалыптасуын анықтайтын оқытудың маңызды жобаланған нәтижесі болып табылады. Демек, университеттің білім беру процесінің маңызды сипаттамасы оның сапалы сипаттамаларының толықтығында студенттердің мәдени тәжірибесін мақсатты түрде қалыптастыруға бағдарлануы болып табылады.

ЖОО-ның табиғи білім беру процесі жағдайында эксперименттік зерттеуді жүзеге асыру ЖОО-да ұйымдастырылған мәдени қызметтің негізгі түрлері (танымдық, қарым-қатынас қызметі, ақпараттық, кәсіби) негізінде студенттердің мәдени құзыреттілігін қалыптастыру процесін жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Студенттердің мәдени тәжірибесінің динамикасы студенттердің мәдени құзыреттілігін бағалаудың негізгі критерийі болды. Критерийге қол жеткізу дәрежесі сандық және сапалық көрсеткіштердің көмегімен анықталды.

Сандық көрсеткіш мәдени тәжірибенің бастапқы, аралық немесе қорытынды деңгейіне жеткен студенттердің пайызы болды. Егер студент мәдени қызметке кіре отырып, қажетті оң нәтижелерге қол жеткізсе, деңгейге қол жеткізіледі деп саналады. Мәдени тәжірибені қалыптастырудың белгілі бір деңгейіне жеткен студенттердің саны педагогикалық бақылау, сараптамалық бағалау, білім беру процесінде алынған мәдени қызмет өнімдерін талдау негізінде анықталды.

И.А.Зимняя "құзыреттілік" ұғымын түсіндіру білім беру стандарттарының мазмұнын және оқытушыларды аттестаттау рәсімдерін өзгерту бойынша жұмысты тудыратынын жазады. "Құзыреттілік" ұғымы тек когнитивті және операциялық - технологиялық компоненттерді ғана емес, сонымен қатар мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықты да қамтиды". Құзыреттіліктің тұжырымдамалық мазмұнын мұндай кең анықтау оны оқытудың нәтижесі ретінде өлшеу мен бағалауды айтарлықтай қиындатады, оған әзірлеушілердің өздері де назар аударады [4].

Н.В.Хорошилова келтірген негізгі негізгі құзыреттердің мазмұны да осыны дәлелдейді, олардың тізіміне: құндылық - семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік-еңбек, жеке құзыреттілік кіреді [5].

Студенттің өмірінде қолданылатын жүйелі білім мен идеялардың, дәстүрлер мен құндылық бағдарларының ұқсас кешенін студенттің мәдени құзыреттілік жүйесі деп атауға болады. Мәдени тәжірибенің серпінді өзгеруінің әлеуетті мүмкіндігі жеке тұлғаны мәдени даму жолында ілгерілету мүмкіндігін белгілейді. Диалектика заңдарына сәйкес даму сандық жинақтаудың сапалық өзгерістерге көшуімен қамтамасыз етіледі. Демек, жеке тұлғаның мәдени тәжірибесі даму әлеуетіне ие, бұл оны динамизмі мен сапалы өзгеру қабілеті бар деңгейлік білім ретінде талдауға мүмкіндік береді; мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың даму стратегиясын негіздеу.

Өз кезегінде, бүгінгі мәдени құзыреттіліктің маңыздылығын сипаттай отырып, Т.А.Родермель әлемдік тәжірибеден субмәдениет белгілі екенін байқайды. Мұнда "мәдениеттілік" ең алдымен әлеуметтік сәйкестік пен тәрбие болып табылады, жеке тұлғаның нақты әлеуметтік мәртебесіне сәйкес келеді [6].

Студенттердің мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық негіздерін талдау оны сатып алуды мәдени дамудың дәлелі ретінде қарастыруға және бұл процесті мәдени іс-әрекеттің субъектісі ретінде студенттің мәдени даму стратегиясына негізделген мәдени тәжірибені байытудың педагогикалық ұйымдастырылған процесі ретінде анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тәжірибені байытудың педагогикалық түсіндірмесі механикалық өсуді немесе жинақтауды емес, мәдени құзыреттілікті қолдану тұрғысынан оның тұтастығы мен студенттердің субъективті тәуелсіздігіне қол жеткізуді қамтамасыз етуді білдіреді.

Күнделікті өмірде оқу дамуының бағдарламалық деңгейін және мекемеден тыс оқырмандардың мәдени құзыреттілігін қолдау-бұл әлеуметтік қажеттілікның бағдарламалық іс-шаралардың әлеуметтік пайдалылығы. Оқуды дамытуға ықпал ететін, азаматтардың

мәдени құзыреттілігі мен өмір сүру сапасын арттыру, әлеуметтік шиеленісті азайту, қоғам мен мемлекет арасындағы серіктестік қатынастарды орнатуға ықпал ету.

Сонымен, біз мәдени құзыреттіліктің төмендеуінің әлемдік тенденциясын көріп отырмыз және осыған байланысты бұл мәселені ұлттық деңгейде уақтылы шешу өте маңызды. Мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың негізгі функциясын әлеуметтенудің міндетті институты ретінде жоғары оқу орындары қабылдауы керек. Мәдени құзыреттілік қалыптасатын осындай интеграцияланған білім беру ортасын қалыптастыру қажет. Әрине, осы білім беру міндеттерін шешуге бағытталған жоғары білікті мамандарды тиісті даярлау қажет болады [7].

Студенттің мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды әдістерінің бірі- білім беру процесіне жүйелі мәдени білім элементтерін енгізу, жалпы және қосымша білім беру. Оқушылардың мәдени құзыреттілігін дамытудың негізгі міндетін біз дамушы интеграцияланған көп субъектілі және көп мәдениетті білім беру ортасын қалыптастырудан көреміз. Қазіргі уақытта ғылыми әдебиеттерде мұндай ортаны қалыптастырудың қолайлы ұйымдастырушылық-педагогикалық моделі жоқ, ал қоғамға қажеттілігі сөзсіз [8].

Қорытындылай келе, студенттердің мәдени құзыреттілігін көп мағыналы құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Тұлғаның сипаттамасы ретінде бұл оның интегративті қасиеті, студенттің мәдени мәртебесі тұрғысынан ол мәдени дамудың көрсеткіші болып табылады. Мәдени-тарихи (әлеуметтік-мәдени) және жеке мәдени тәжірибенің өзара байланысы туралы, мәдени қызмет түрлерінің алуан түрлілігі туралы ғылыми ережелерді, мәдени тәжірибені иемденудің субъективтілігі туралы идеяларды, "тәжірибе" санатын, білім беру процесінде оның қалыптасуы мен дамуының деңгейлік сипаты туралы ережелерді, білім беру процесінде "бағдарлау" ұғымын теориялық және әдіснамалық нұсқаулық ретінде қолдану. педагогикалық процесті ұйымдастыру білім берудің интегративті нәтижесі ретінде студенттердің мәдени құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Флиер А.Я. Культурная компетентность личности: между проблемами образования и национальной политики // *Общественные науки и современность*. 2000. № 2. С. 151-165.
2. Хенви Р. Достижимая глобальная перспектива. Рязань: Издательство Рязанского университета, 1994. 69 с
3. Вербицкий А.А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения. М.: Иц ПКПС. 2004. 84 с
4. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И. А. Зимняя. - Москва : Исслед. центр. пробл. качества подгот. специалистов, 2004. - 38 с.
5. Хорошилова, Н. В. Содержание и оценка культурной компетентности студентов вуза / Е. Н. Дмитриева, Н. В. Хорошилова // *Обучение, тестирование и оценка: материалы XIII междунар. науч. конф.* 23 – 24 апр. 2013. – Н. Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2013. – С. 36-40.
6. Родермель Т.А. Гуманистический смысл применения компетентностного подхода как фактора самореализации личности в условиях рыночных отношений // *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 6. С. 295.
7. Earley P.C. *Redefining interactions across cultures and organizations: moving forward with cultural intelligence*. Oxford: Elsevier. 2002.
8. Livermore D. *Leading with Cultural Intelligence*. N.Y.: AMACOM, 2009. 272 p.

РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В РАЗЛИЧНЫХ СТРАНАХ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА

Темір Тілек Қайратұлы
Ученик 11 класса,
Гимназия №5 города Астаны,
Республика Казахстан, г. Астана

АННОТАЦИЯ

Основные тенденции конституционного развития в современных условиях связаны, прежде всего, с возрастанием социальной, политической роли государства и расширением масштабов конституционного процесса в модернизирующемся мировом сообществе.

Особую значимость приобретает конституционное регулирование, которое ориентирует государство и общество на демократическое развитие постпереходных процессов, эффективное воздействие Конституции и конституционного законодательства на важнейшие сферы жизнедеятельности страны.

Важнейшей реальностью конституционного развития и политико-правовой жизни государства стало функционирование нового демократического конституционного права, которое коренным образом отличается от предшествующих, ранее функционировавших конституционных прав и постоянно претерпевающих изменения в сторону совершенствования и укрепления конституционных гарантий.

Обсуждение. Если обратиться к конституциям стран мира, то она играет роль гаранта законности и стабильности в свете обеспечения прав граждан, из свобод и законных интересов. Конституции практически всех стран основаны на принципах и приоритетах.

Несомненно, то, что государства, в которых достигнуто довольно высокое развитие демократии, являются приверженцами того, что Конституция — это самый основополагающий документ страны, в котором сконцентрированы все направления развития страны и механизмы обеспечения гарантий прав человека.

В мире наблюдается разнообразный подход к формированию основного закона страны. Имеются примеры, когда сам термин «Конституция» не применяется в отношении главного документа страны, а имеет место применение иного наименования.

К примеру, в Японии он называется «Верховный закон», который был принят в 1946 году, но при этом, не смотря на внешнюю несхожесть с основными документами других стран, Верховный закон Японии по содержанию является самой настоящей конституцией,

которая регламентирует все те вопросы, которые являются предметом регулирования в развитых демократических странах.

Аналогичная ситуация и в Молдове, где главный документ страны именуется «Высший закон общества и государства», который был принят в 1994 году [1, с.234-241].

В ряде стран Конституция состоит из нескольких документов, таких как основной конституционный закон и другие специализированные акты, которые дополняют и уточняют его положения.

Однако, в других государствах Конституция представлена одним основным документом, который включает все необходимые положения для управления государством и обеспечения прав граждан. В этих случаях Конституцию обычно называют Основным законом, подчеркивая ее особое значение и юридическую силу. Некоторые страны предпочитают использовать термин «Верховный закон» для обозначения своей Конституции.

Вместе с тем, несмотря на то что имеют место различия наименования основных законов стран, сама по себе конституция сохраняет статус основополагающего документа, являющегося гарантом свободы, законности и справедливости.

Конечно, в большинстве стран применяется классическое название в виде Конституция и далее следует наименование страны. Такой подход широко распространен во многих странах мира, в том числе в Республике Казахстан.

Так, например, одна из старейших конституций в мире в Соединенных Штатах Америки так и называется «Конституция Соединенных Штатов Америки», которая была принята в далеком 1787 году. Она является основным законом в стране, которая выступает в качестве главного гаранта прав и свобод граждан Соединенных Штатов Америки.

Аналогичной по названию и содержанию является и Конституция Французской Республики, которая более известна в мире как «Конституция Пятой Республики». Она, как и Конституция Соединенных Штатов Америки, является олицетворением верховенства закона, справедливости и прав человека.

Конституция Германии, принятая в 1949 году, носит название «Основной закон Федеративной Республики Германия». Она является основным правовым документом страны и устанавливает принципы государственного устройства, защиты прав граждан и ограничения власти.

Конституция Федеративной Республики Германия, наряду с другими конституциями развитых стран, обладает высшей юридической силой, является одной из наиболее сильных конституций мира.

Вышеперечисленные страны и их конституции это далеко не исчерпывающий перечень примеров традиционных конституций, имеющих главенствующий статус. К таковым относятся и многие другие страны Европы, Северной и Южной Америки, Африки, Азии.

Указанная форма конституционного строя является наиболее распространенной в мире и считается наиболее эффективной в обеспечении прав человека, верховенства закона и укрепления суверенитета стран, относящихся к такой форме конституционного права.

Вместе с тем, помимо вышеизложенного, в мире имеются и иные формы политического строя, в которых отсутствует конституция, а вместо нее существует комплекс законодательных актов, составляющих свод основополагающих норм права и тем самым они являются своеобразным прототипом конституции.

Таким примерами являются такие страны как Швеция, Канада, Великобритания, Новая Зеландия, Израиль, Ливия и Сан-Марино. В данных странах не имеется традиционных конституций, а вместо них каждая из вышеперечисленных государств обладает комплексом законов, которые определяют самые основные направления политического курса страны [2].

Вместо единого конституционного документа, эти страны полагаются на различные источники права. В Великобритании, например, правовая система основана на обычном праве, прецедентах и законодательстве. В Швеции, законодательство и нормы регулируются Парламентом и другими органами власти. В Канаде, Новой Зеландии, Сан-Марино, Израиле и Ливии также существуют законы и правовые акты, которые определяют основные принципы функционирования государства и защиту прав граждан.

Наряду с этим, несмотря на то, что сам факт отсутствия конституции и наличие иных форм регулирования политического строя имеет различия в вышеуказанных странах, объединяющим фактором является то, что все эти законодательные акты, также как конституции, являются документами, которые обеспечивают основные направления развития страны, ее политический строй, принципы и многое другое.

К примеру, в Израиле долгое время велась дискуссия о принятии конституции. Вместо этого был разработан свод «Основных законов», который выполняет аналогичные функции. На конец 2018 года он включал 13 законов, регулирующих такие вопросы, как президент, правительство, свобода человека и свобода деятельности.

Что касается Великобритании, то там также отсутствует единый документ, который можно было бы назвать конституцией. Вместо этого правовая система страны основана на совокупности законов, судебных прецедентов и конституционных обычаев. Основные принципы и ограничения государственной власти укоренены в исторических документах, таких как «Великая хартия вольностей» 1215 года и «Билль о правах» 1689 года [2].

Д.Г. Шустров считает, что «Конституция является одним из признаков современного государства, а государство – одним из признаков конституции, государственность же, точнее государственный характер конституции – одна из её основных черт. [3].

Иного мнения придерживается К.К. Айтхожин, который считает, что «широкое внедрение общепринятых идей в современный мировой конституционный процесс отнюдь не означает обязательного подражания государствам каким-либо определенным моделям» [4].

Наряду с изложенным, в мире существуют страны, в которых конституции не являются основным законом страны, а управление страной осуществляется абсолютными монархами. К ним относятся Ватикан, Бруней, Саудовскую Аравию, Оман, Катар и Свазиленд.

Заключение. Тем самым, роль Конституции в контексте различных стран мира не всегда однозначна. Проведенное исследование показало, что в мире существует три вида конституционной системы.

Первое, это когда Конституция является основным законом страны и обладает высшей юридической силой.

Второе, это страны, в которых отсутствует Конституция и вместо нее применяются иные своды законодательных актов.

Третье, это страны, в которых Конституции не занимают главенствующую роль, и вся полнота власти принадлежит монарху.

Что касается Республики Казахстан, то наша страна относится к первой группе стран, где Конституция является основополагающим документом, который формирует правовую систему и определяет характер политической и правовой жизни страны.

Список литературы:

1. Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда др. государств мира / сост. Ж. Байшев, К. Шакиров. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 576 с.
2. Иванова А., Что происходит в странах без конституции, «Рамблер» (электронный ресурс) URL: https://travel.rambler.ru/news/43814567/?utm_content=travel_media&utm_medium=read_more&utm_source=copуlink (дата обращения: 03.09.2023).
3. Д.Г. Шустров, Государство как объект конституционно-правового регулирования, URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Shustrov_Avtoreferat_Dissertatsii_Gosudarstvo_kak_obekt_konstitutsionno-pravovogo_regulirovaniya_1.pdf (дата обращения: 05.09.2023).
4. К.К. Айтхожин, О предмете конституционного права, Вестник Института законодательства Республики Казахстан, №4, с.8.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КАБАНОВСКИЙ ТОҒАНЫНЫҢ КӘСІПШІЛІК МАҢЫЗЫ БАР БАЛЫҚ ТҮРЛЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ- БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аманжолов А.А.

*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
2-курс магистранты*

Китанбаева А.А.

*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
биология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор*

Аңдатпа: Мақалада Кабановский тоғанына қысқаша физикалық-географиялық талдау берілді. Су айдынының ихтиофаунасының түрлік құрамы көрсетіліп, жерсіндірілген балық түрлері бойынша ақпарат беріледі. 2022 жылы ихтиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары Шығыс Қазақстан облысы, Шемонаиха ауданы, Кабановский тоғанында жүргізілді. Кабановский тоғаны ихтиофаунасының ішінде 2022 жылғы ғылыми-зерттеу ауларында кездескен кәсіпшілік маңызы бар бозша мөңке балығына талдау жүргізіліп, негізгі биологиялық көрсеткіштері сипатталған. 2022 жылы жүргізілген ихтиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша қорытынды жасалған.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі қаржыландырды (грант №BR10264236).

Түйін сөздер: Кабановский тоғаны, кәсіпшілік маңызы бар балық түрлері, ихтиофауна, биологиялық көрсеткіштері

Кабановский тоғаны - Медведка ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 13 км жерде, 50.710267, 82.196495 координаталары бойынша орналасқан (3-сурет), су қоймасының тереңдігі 1 метрден 5 метрге дейін, жағалау бойын көзбен шолып байқау кезінде қамыс шөгіндісі қара тұнба байқалады, су өсімдіктері шамамен 5% - ды құрайды. ені 40 метр, ауданы 2 га.

Әдістеме құралдары. Ихтиологиялық материалды жинау жалпы қабылданған әдістер бойынша жүргізіледі [1]. Материалды жинау кәсіптік (сүзгі, ау), ғылыми-зерттеулік (сүзгі, ау) аулаулар арқылы іске асырылады. Сынама үлгілерін кәсіптік аулауда сүзгі өлшемдері, сүзгі ау салатын жердің ауқымы, аулаудың нәтижелілігі, түрлік, балықтың өлшемдік және салмақтық құрамы өлшеніп тіркелінеді. Гидрологиялық, гидрохимиялық, гидробиологиялық тәртіптер мінездемесімен ажыратылатын, сынақ аулау тәртібі су қойманың белгіленген участкаларында қойылады. Су қоймаларда құрма аулар және салмалы сүзгі, өзендерде – құрма және жүзбелі аулар, салмалы сүзгілер қолданылады. Ауланған балықтар орнында түрге іріктеліп, саналып, өлшенеді.

Ихтиологиялық зерттеулер кезінде келесі мінездемелер анықталады:

- балықтың түрдік құрамы және оны жұмыс ауданына бөлу;
- ихтиофауналардың сандық сипаттамалары (жалпы салмағы; іш құрлысынсыз салмағы; бас негізінен бастап қабыршақ аптауының аяқталуына дейін ұзындығы);
- бағалы кәсіптік және сирек кездесетін балықтар түрінің саны, олардың ауланған балықтар санының арақатынасы;
- ауланған балықтардың өлшемдік құрылымы;
- ауланған балықтардың жастық құрамы;
- ауланған балықтардың жыныстық құрамы және жыныстық жетілудің кезеңі;

- бейбітшіл балықтардың ішек толтырылуы (балдарда), жыртқыш балықтардың азық түйіршігінің құрамы;
- абсолютті дара өсімталдығы;
- жалпы және табиғи өлім-жітімі;
- балық ауруларын тексеру – тыранды лигулаға, көксеркені дерматофибросаркомаға, ал аққайранды описторхозға;
- балықтардың санитарлық жағдайы.

Балықтардың абсолюттік және салыстырмалы өнімділігін жалпы қолданылатын әдістермен анықталды [2, 3]; уылдырық диаметрін окуляр-метрметр арқылы; жеке түр өнімділігі Г.В. Никольский әдісімен анықталды [3]. Қорек индексінің сәйкестігі А.К. Матковский әдісі бойынша анықталды [5].

Қазіргі таңда Кабановский тоғанының ихтиофаунасы балықтардың 1 түрімен сипатталады (1 кесте).

3 сурет - Кабановский тоғанының ғарыштық суреті

1 кесте – Кабановский тоғаны ихтиофаунасының түрлік құрамы

Балық түрінің аты			Балық түрінің дәрежесі	
латынша	қазақша	орысша	(кәсіпшілік, кәсіпшілік емес, сирек кездесетін, жоғалып бара жатқан)	жергілікті, жерсіндірілген
<i>Carassius gibelio</i> (Bloch, 1782)	бозша мөңке	карась серебряный	кәсіпшілік	жергілікті

Қазіргі уақытта Кабановский тоғанында кәсіпшілік маңызы бар саны бойынша салыстырмалы түрде бозша мөңке кездеседі. Қалған балық түрлері саны бойынша кәсіпшілік деңгейде болмайды. 2022 жылы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында ихтиологиялық материалдарды жинау жалпы қолданыстағы әдістер бойынша жүргізіліп, ауланған балықтарға биологиялық талдау жасалды.

2022 жылғы ғылыми-зерттеу аулауларында Кабановский тоғанында максималды ұзындығы 21,5 см және 1-5 жас аралығындағы салмағы 285 г болатын 6 данадан тұратын бозша мөңке ғана табылды (2 кесте).

2 кесте - 2022 жылғы бозша мөңкенің негізгі биологиялық көрсеткіштері

Жас қатары	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, дана.	%
1	9-9	9	20-20	20	1	16,7
4	18-21	19,5	160-280	220	4	66,6
5	21,5-21,5	21,5	285-285	285	1	16,7
Жиынтығы	9-21,5	18,1	20-285	197,5	6	100

Фультонның қондылық коэффициенті орташа есеппен 2,87 құрады. Кабановский тоғанының бозша мөңке балығының популяциясын биылғы жылы тек аталық жынысты ұсынды (3 кесте).

3 кесте – 2022 ж. Бозша мөңке балығының популяцияларындағы жыныстық жетілу қатынасы, %

Жынысы	2022 жыл
Аналық	-
Аталық	100
Саны, дана	6

Биологиялық талдау нәтижелері бойынша бозша мөңке балығының жыныстық жетілуінің басталуы 4 жас екені анықталды (4 кесте).

4 кесте – Бозша мөңке балығының жыныстық жетілу жасы, %

Көрсеткіштер	Жас топтары		
	1	4	5
Жыныстық жетілмеген	100	-	-
Жыныстық жетілген	-	100	100
Саны, дана	1	2	3

Сонымен қатар 2022 жылғы ғылыми-зерттеу ауларында бозша мөңке *Carassius gibelio* (Bloch, 1782) кездесті. Бозша мөңке құнды аборигендік кәсіпшілік балық түрі, оның саны Кабановский тоғанында көп емес. 2022 жылғы зерттеу аулауларында орташа ұзындығы 18,1 см және орташа салмағы 197,5 г болатын 6 дана бозша мөңке балығы ауланды.

Қорытындылай келе, Кабановский тоғанында 2022 жылғы ихтиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде балықтардың кәсіпшілік маңызы бар бозша мөңке балық түрі ғылыми-зерттеу ауларында кездесті. 2022 жылы көкшұбар ғылыми-зерттеу ауларында 1-5 жас аралығында кездессе, басым көпшілігі 5 жас шамасында (50%) болды. 2022 жылы Кабановский тоғанында ғылыми-зерттеу ау құралдарына түскен бозша мөңкенің 6 дана 1-5 жастағы балықтарына биологиялық талдау жұмыстары жүргізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищевая промышленность, 1966. – 376 с.
2. Чугунова Н.И. Методика изучения возраста и роста рыб. – М.: Советская наука, 1952. – 380 с.
3. Никольский Г.В. Теория динамики стада рыб. – М.: Пищевая промышленность, 1974. – 448 с.
4. Никольский Г.В. Экология рыб. – М.: Высшая школа, 1974. – 376 с.
5. Майорова А.А. К методике определения возрастного состава улова //Труды Азово-Черноморской научной рыбохозяйственной станции, 1934. – С. 15-63.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРИРОДНОГО КАПИТАЛА И РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ЭКОСИСТЕМНЫХ УСЛУГ ОЗЕРА ЖАЙСАН

Низметжанов С.Б.

Научный сотрудник, Алтайский филиал

ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства»

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся результаты экономической оценки экосистемных услуг озера Жайсан. Результаты показали, что одной из основных в структуре экосистемных услуг является производство продуктов питания. В то же время перспективным направлением при оказании экосистемных услуг оз. Жайсан, помимо водоснабжения и снабжения продовольствием (рыбой), может стать туризм и рекреация.

Исследование финансируется Министерством экологии и природных ресурсов Республики Казахстан (Грант BR 10264205)

Ключевые слова: озеро Жайсан, экосистемные услуги, природный капитал, экономическая оценка.

ВВЕДЕНИЕ

Озеро Жайсан расположено в обширной плоской котловине, ограниченной с юга хребтом Манрак, а с юго-востока – хребтом Саур. Оба хребта являются продолжением горной системы Тарбагатай. Впадина представляет собой плоскую аккумулятивную равнину с абсолютными отметками от 400 до 490 м. Эта аккумулятивная поверхность под небольшим углом наклонена к центру впадины, заполненной непосредственно озером. Зеркало оз. Жайсан расположено на высоте 390 м над уровнем океана [1].

Озеро Жайсан принадлежит к типу плотинных озер и заполняется, в основном, водами Кара Ертиса. После заполнения водохранилища в 1960 г., в состав которого вошло озеро Жайсан, площадь самого озера значительно увеличилась. Площадь при среднемногоголетней отметке уровня (390,84 мБС) достигает 2581 км², что составляет около 60 % от общей площади водохранилища, длина – 140 км, ширина – 35 км, максимальная глубина – 12 м. Основной питающей рекой является трансграничный водоток Кара Ертис. Дельта и верхнее течение Кара Ертиса являются одними из основных мест нерестилищ. Дельта заполняется, в основном, за счет подпора водохранилища и, в меньшей степени, за счет водности реки. Правых притоков в озеро Жайсан нет, левые притоки представлены рядом небольших рек (Кандысу, Базар, Кендерлик и др.).

В настоящее время ихтиофауна озера Жайсан состоит из 25 видов рыб, из них 16 видов являются аборигенами данного водоема, а остальные 9 акклиматизантами. Ихтиофаунистический комплекс водоема составляют хозяйственно ценные промысловые и непромысловые виды рыб. Массовыми промысловыми видами являются лещ, судак, окунь, плотва. В небольших количествах в уловах присутствует карась серебряный, сазан, щука. Ежегодные исследования показывают, что малоценные виды рыб, такие как голец, гольян, губач озерный и пескарь сибирский обитают только в придаточной системе и на рыбопромысловых участках встречаются крайне редко [2].

Основная часть. Природный капитал – все элементы природно-ресурсного потенциала (в воспроизводстве которых существует объективная потребность общества), приносящие эколого-экономический эффект и осуществляющие вклад в приращение национального богатства в течение длительного периода времени.

Экосистемные услуги определяются как выгоды для населения и предприятий, полученные в результате использования экосистем. Учет цены (оценки) ресурсов дает

возможность более обоснованно определить экономическую эффективность альтернатив развития, может существенно повлиять на выбор варианта развития. В настоящей работе проводится оценка стоимости только тех видов экосистемных услуг водоемов, которые относятся к компетенции НИИ в области рыбного хозяйства и могут быть подсчитаны.

Одна из первых оценок стоимости различных типов природных экосистем планеты сделана международной группой экспертов в 1997 г. [3]. Для этого была рассчитана стоимость объема экосистемных услуг на единицу площади различных биомов. В 2014 г. эти оценки были повторены и уточнены [4].

Сейчас многие авторы, в том числе в русскоязычной литературе, если испытывают трудности с расчетами, пользуются этими основополагающими оценками. Нужно отметить, что это не оригинальное исследование, а обобщение нескольких десятков результатов исследований по всему миру. Озера и реки у Костанцы занимают по стоимости экосистемных услуг (4267 USD/га/год) промежуточное положение между пустынями/тундрой (0 USD) и коралловыми рифами (352 249 USD) и на уровне лесов (3-5 тыс. USD). Это объективная оценка. Однако оценка стоимости отдельных видов экосистемных услуг вызывает сомнения. На наш взгляд, водорегулирование, водоснабжение и водоочистка (918-7514 USD/га/год) несколько переоценены, производство продуктов питания (106 USD/га/год) в глобальном масштабе недооценено, а роль пресноводных водоемов, как рефугиумов, вообще не оценено. Оценки, в основном, проведены по данным западноевропейских и североамериканских ученых, которые основываются на собственных предвзятых убеждениях в необходимости сохранения экосистем пресноводных водоемов в максимально нетронутом состоянии. Это типично для Запада, который выкачивает продовольствие и прочие ресурсы из развивающихся стран. Казахстан является развивающейся страной, и для нас такой подход неприемлем. Мы вынуждены использовать собственные природные ресурсы, в том числе ресурсы рек и озер. Именно поэтому нами использованы данные Костанцы с соавторами только в отдельных случаях, когда нам не удалось произвести собственную оценку.

Надо отметить, что оценка стоимости природного капитала и экосистемных услуг – новое направление в Республики Казахстан, и еще плохо изучено.

Экономическая оценка природно-ресурсного потенциала озера Жайсан определяется путем суммирования эколого-экономических оценок отдельных видов природных ресурсов, как природного капитала (таблица 2).

Оценка стоимости природного капитала озера Жайсан приведена в таблице 1.

Таблица 1 – Оценка стоимости природного капитала озера Жайсан, млн. тенге

Водоснабжение/ запасы воды	Стоимость водных биоресурсов	Генетические ресурсы	Итого
13 569	4 297	-	17 866

Водоснабжение/запасы воды: объем озера в м³ * стоимость воды для технических нужд (0,703 тенге без учета НДС) воды на орошение самотечным способом.

19 302 000 000 м³ * 0,703 тг. = 13 569 млн. тг.

Забор воды с озера Жайсан не осуществляется, однако для водопоя животных используется по всей акватории.

Общая стоимость биоресурсов в озере, полученная на основе промыслового запаса рыб (39953 тонн) и оптовой цены за 1 тонну рыбы-сырца.

Виды-эндемики и ценные редкие виды рыб в настоящее время в озере не встречаются.

Общая оценка стоимости экосистемных услуг озера Жайсан складывается из нескольких отдельных услуг, представленных в таблице 2.

Таблица 2 – Оценка стоимости экосистемных услуг озера Жайсан, млн. тенге/год

Водоснабжение	Биологическое регулирование	Производство продуктов питания	Туризм и рекреация	Итого
82	692	900	912	2 586

Водоснабжение: Объем забора воды на орошение годовой (оценочный 40 млн м³) * цена м³ воды на орошение по каналам. В Казахстане среднеотпускной тариф на подачу воды по каналам увеличится с 1,826 тенге/куб. м до 2,057 тенге/куб. м (Жайсан), в том числе для сельхозтоваропроизводителей с самотечной подачей воды с 0,376 тенге/куб. м до 0,66 тенге/куб. м (Калжыр)

Трофическо-динамическое регулирование популяций, 5 USD/га в год * площадь озера в га (321 700), переводим в тенге по курсу

Производство продуктов питания: годовой лимит на вылов рыбы, т (6870 тонн) * цена рыбы сырца, тенге.

Туризм и рекреация: в 2020 году Бухтарминское водохранилище (Жайсан) посетили 45624 туристов, в среднем туристические услуги на 1 человека составляют 20000 тенге.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Главная ценность озера Жайсан – это производство продуктов питания (рыба). В настоящее время производство продуктов питания востребована, но в будущем ресурсы озера могут истощиться. Озеро Жайсан нужно сохранить, как водоем для промыслового рыболовства, а также развивать на нем экотуризм.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 История озер Севан, Иссык-Куль, Балхаш, Жайсан и Арал /Д.В. Севастьянов и др. – Л.: Наука, 1991. – С. 173-177

2 Биологическое обоснование по программе Определение рыбопродуктивности рыбохозяйственных водоемов и/или их участков, разработка биологических обоснований ПДУ рыбы и других водных животных, режиму и регулированию рыболовства на рыбохозяйственных водоемах международного, республиканского значений и водоемах ООПТ Ертисского бассейна, а также оценка состояния рыбных ресурсов на резервных водоемах местного значения. Раздел: озеро Жайсан, водохранилище Буктырма и Усть-каменогорское водохранилище // Усть-Каменогорск, 2022. – 180 с

3 Costanza R., d'Agre R., de Groot R. et al. The value of the world's ecosystem services and natural capital // Nature. – 1997. – Vol. 387. – P. 253–260.

4 Costanza R., Groot R., Sutton P. et al. Changes in the global value of ecosystem services // Global Environ. Change. – 2014. – Vol. 26. – P. 152–158; doi:10.1016/j.gloenvcha.2014.04.002.

УМЕНЬШЕНИЕ РАЗМЕРА НЕУСТОЙКИ СУДОМ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Садриева А.Е.

Магистрант 2-го курса Максуд Нарикбаев Университета

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам применения статьи 297 ГК РК, в которой предусмотрено право суда уменьшать неустойку в случаях, когда она чрезмерно велика по сравнению с убытками кредитора. В статье анализируется судебная практика РК по вопросам применения и толкования правовой нормы 297 ГК РК, обосновывается необходимость законодательного закрепления определений понятий, используемых в статье 297 ГК РК, а также рассматривается проблема применения положений об уменьшении размера неустойки при судебском усмотрении.

Ключевые слова: неустойка, законная неустойка, снижение размера неустойки, судебная практика, суд.

Гражданским кодексом Республики Казахстан предусмотрен механизм снижения размера неустойки. Так, в соответствии со статьей 297 ГК суду предоставлено право на уменьшение неустойки, если подлежащая уплате неустойка (штраф, пеня) чрезмерно велика по сравнению с убытками кредитора. В связи с введением данного механизма в теории и практике справедливо возникают вопросы, связанные с целесообразностью нормы статьи 297 ГК РК в целом, а также с определением критериев снижения и размеров неустойки, отвечающих требованиям разумности и адекватности.

Определение размера неустойки осуществляется, как правило, по соглашению сторон на основе принципа свободы договора. В этой связи в теории существуют спор о том, является ли судебное усмотрение по уменьшению размера неустойки нарушением указанного принципа гражданского права, либо право суда на уменьшение размера неустойки является необходимой мерой защиты интересов участников гражданских правоотношений.

Так, по мнению Л. Чичерова суд не вправе уменьшать размер неустойки, если в конкретной спорной ситуации нет оснований для изменения условий договора (ст. 401ГК РК). Он считает, что сторона договора, зная о механизме уменьшения размера неустойки судом, не будет надлежащим образом исполнять свои обязательства.¹

В данном случае Л. Чичеров не уточняет, является ли его подход одинаковым к договорным отношениям как между гражданами, так и между предпринимателями.

Е. Нестерова занимает позицию, что сумма неустойки, подлежащая к взысканию с предпринимателя, должна уменьшаться судом (арбитражем) лишь в самых крайних случаях, когда доказан факт злоупотребления истцом своим правом. Общее же правило должно состоять в неукоснительном соблюдении принципа *pacta sunt servanda*, что особенно важно для b2b-договоров².

И здесь сложно не согласиться с ученым. Предприниматели являются более сильными и профессиональными участниками гражданского оборота. Следовательно, к ним требования должны быть более повышенными, чем к другим участникам (например, к потребителям - физическим лицам).

По мнению А. Шайкенова уменьшение размера неустойки возможно в случае установления дефекта воли сторон при заключении договора. При отсутствии дефекта воли

¹ Чичеров Л. Неустойка в гражданском обороте и судебной практике // Арбитражный и гражданский процесс. 2007. № 5. С. 18–27.

² Нестерова Е. (2019) Запись в Facebook: 10 июля в 10:58 (<https://www.facebook.com/elena.nesterova.73997/posts/140041567191690>)

судья (арбитр) должен стараться держаться от анализа интереса сторон в договорном отношении так далеко, как только возможно, поскольку это и есть залог свободы договора.³

Однако даже при отсутствии дефекта воли сторон бывают случаи, когда неустойка в руках отдельных кредиторов превращается в инструмент для злоупотребления правом. В этом случае, несмотря на то, что размер неустойки напрямую зависит от воли сторон, она не может иметь целью обогатить кредитора. Иными словами, неустойка должна выполнять компенсационную функцию, направленную на возмещение потерь кредитора, но никак не приводить к неосновательному обогащению.

С целью недопущения злоупотреблений со стороны отдельных кредиторов ГК РК предусмотрено право суда на снижение неустойки, если она чрезмерно велика по сравнению с убытками кредитора.

Значимость нормы статьи 297 ГК РК заключается в обеспечении сбалансированного развития гражданско-правовых отношений. Установление баланса между наступившими последствиями от неисполненного обязательства и применяемым размером неустойки является задачей суда.

Итак, в соответствии со статьей 297 ГК РК суд вправе уменьшить размер неустойки, если она чрезмерно велика по сравнению с убытками кредитора. Таким образом, «чрезмерность» является основанием для снижения неустойки. При этом ГК РК не раскрывает содержание данного оценочного понятия. Основная роль в определении критериев чрезмерности отводится суду. Вместе с тем утверждать о наличии единообразной судебной практики в применении статьи 297 ГК РК преждевременно.

Далее норма статьи 297 ГК РК гласит, что суд вправе уменьшить неустойку при наличии соответствующего требования должника.

Здесь следует обратить внимание на два условия; во-первых, уменьшение размера неустойки является правом суда, а не обязанностью, а во-вторых, для уменьшения необходимо наличие ходатайства должника.

Предоставление суду права, а не обязанности по снижению неустойки обусловлено также целями обеспечения баланса гражданских правоотношений сторон.

Из смысла статьи 297 ГК РК вытекает, что снижение размера неустойки по собственной инициативе суда без соответствующего требования должника не предусмотрено:

1) По делу № №3514-22-00-2/2115 взыскивалась договорная неустойка с ТОО в размере 1 140 000 тенге за несвоевременную оплату товара. Суд снизил размер неустойки до 500 000 тенге (более, чем в два раза). Суд, с учетом степени выполнения обязательства должником и ходатайства последнего о снижении неустойки считает, что иск подлежит частичному удовлетворению, уменьшив сумму неустойки до 500 000 тенге. Кроме того, суд мотивировал решение о снижении тем, что истец мог ранее подать иск, не увеличивая сумму неустойки⁴.

2) По делу №3514-22-00-2/5822 сумма неустойки составляла 125 000 тенге. Ответчиком не было заявлено ходатайство об уменьшении размера неустойки. Суд указал, что позиция ответчика по непризнанию иска по неустойке не может быть расценена как требование об уменьшении ее размера. В связи с чем суд не вправе самостоятельно уменьшать сумму неустойки.⁵

3) В деле № 3971-22-00-2/3525 сумма неустойки составляла 4 000 000 тенге, но была снижена до 1 000 000 тенге (в четыре раза). Суд мотивировал решение по снижению,

³ Шайкенов А. Еще раз к вопросу об уменьшении размера неустойки по законодательству Казахстана и России (Гонгало Б.М., д.ю.н.; Клишкин С.И., к.ю.н.), источник: Информационная система "ПАРАГРАФ"

⁴ Решение СМЭС Карагандинской области от 14 июня 2022 года дело №3514-22-00-2/2115.

⁵ Решение СМЭС Карагандинской области от 05 декабря 2022 года дело №3514-22-00-2/5822

исходя из критериев справедливости и разумности, частичного исполнения обязательств, а также с учетом ходатайства ответчика⁶.

Анализ судебной практики РК по требованиям о взыскании неустойки позволяет сделать вывод о том, что в судах общей юрисдикции суды пользуются правом снижения размера неустойки. Более того, руководствуясь принципом активной роли суда, закрепленным в пункте 3 статьи 73 ГПК РК, суды разъясняют сторонам о необходимости подачи ходатайства о снижении размера неустойки.

Должник, подавая ходатайство об уменьшении размера неустойки несет бремя доказывания чрезмерности неустойки.

И если должник представил доказательства несоразмерности неустойки, возникает вопрос о том, до каких пределов может быть снижена неустойка судом.

Анализ судебной практики РК показывает, что в судах общей юрисдикции существует неписанное правило о пределах снижения размера неустойки до 10 процентов от суммы заявленных требований кредитором:

1) По делу № №6309-22-00-2/1107 сумма неустойки составляла 1 815 529 тенге. Судом установлено, что общая сумма договора составляет 5 043 136 тенге. Сумма удержанной неустойки составила 36% от суммы договора. Негативных последствий для заказчика вследствие просрочки поставки товара не наступило. При таких обстоятельствах, суд приходит к выводу, что удержанная ответчиком неустойка явно несоразмерна последствиям нарушенного обязательства, и взыскание неустойки в предусмотренном договором размере приводит к получению ответчиком необоснованной выгоды, поскольку удержанный размер неустойки составляет 36% от цены договора. В этой связи суд посчитал, что размер неустойки подлежит снижению до суммы 504 314 тенге (10% от цены договора), которая является достаточной для компенсации потерь ответчика, связанных с просрочкой.⁷

2) По делу № 6309-22-00-2/2918 истец требовал неустойку в размере 7 135 844 тенге. В судебном заседании установлено, что общая сумма договора составляет 25 038 048 тенге. Неустойка, рассчитанная истцом, составила 28, 5 % от суммы договора. При таких обстоятельствах, суд приходит к выводу, что предъявленная истцом неустойка явно несоразмерна последствиям нарушенного обязательства, и взыскание неустойки в предусмотренном договором размере приводит к получению ответчиком необоснованной выгоды.

Суд снизил размер неустойки до суммы 713 584 тенге (10% от суммы заявленной неустойки), которая является достаточной для компенсации потерь ответчика, связанных с неисполнением договора⁸.

3) В деле №3514-23-00-2/2795 сумма неустойки составляла 6 461 538 292 тенге. Учитывая заявленное ходатайство ответчика об уменьшении размера неустойки, исходя из принципов разумности и справедливости, а также судебную практику суд снизил размер неустойки до 600 000 000 тенге (10% от заявленной суммы)⁹.

Право судов в РК на уменьшение размера неустойки не является новеллой. В праве большинства развитых стран отражен аналогичный подход.

Вместе с тем отсутствие каких - либо четких критериев «чрезмерности» неустойки приводит к трудностям в правоприменительной практике, отсутствию единообразия судебной практики, и как следствие к непредсказуемости судебных решений.

Понятия, используемые в статье 297 ГК РК, такие как «степень выполнения обязательства должником», «заслуживающие внимания интересы должника и кредитора» являются несовершенными и абстрактными. В результате избытка оценочных понятий у судов возникает неограниченная свобода в толковании приведенной нормы. В связи с чем

⁶ Решение СМЭС Костанайской области от 30 января 2023 года дело № 3971-22-00-2/3525.

⁷ Решение СМЭС Восточно-Казахстанской области от 8 июля 2022 года дело №6309-22-00-2/1107

⁸ Решение СМЭС Восточно-Казахстанской области от 1 сентября 2022 года дело №6309-22-00-2/2918.

⁹ Решение СМЭС Карагандинской области от 17 августа 2023 года дело №3514-23-00-2/2795.

называет необходимость законодательного определения понятий, используемых в статье 297 ГК РК, а также закрепление четких критериев чрезмерности и снижения в зависимости от степени нарушения, добросовестности действий сторон.

При детальном анализе статьи 297 ГК РК можно сделать вывод, что суды вправе уменьшать не только договорную, но и законную неустойку. Законная неустойка устанавливается нормативно-правовыми актами и ее размер бывает изначально заниженным. В связи с чем возникает необходимость пересмотра правила о снижении в отношении незаконной неустойки.

Исходя из буквального толкования правовой нормы 297 ГК РК, не содержится каких-либо ограничений в отношении субъектов, в пользу которых может применяться снижение неустойки.

Думается, что в отношении предпринимателей уменьшение судом размера неустойки должно быть в исключительных случаях либо исключено совсем. Исключительность обусловлена тем, что данная норма затрагивает ряд основополагающих принципов гражданского права, таких как принцип свободы договора, принцип равенства участников гражданских правоотношений. Вместе с тем, как показывает практика суды часто, но не всегда достаточно обоснованно обращаются к норме 297 ГК РК, и самостоятельно по своему внутреннему убеждению уменьшают неустойку, не дифференцируя, кто выступает должником – предприниматель или потребитель (физическое лицо).

Принимая во внимание отсутствие единообразия в применении судами общей юрисдикции статьи 297 ГК РК, возникает необходимость в получении разъяснений Верховного Суда РК.

В целом необходимо отметить, что норма об уменьшении размера неустойки является целесообразной. Вместе с тем, нуждается в доработке с учетом всех аспектов, изложенных в настоящей статье.

Список литературы:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года.
2. Решение СМЭС Карагандинской области от 05 декабря 2022 года дело №3514-22-00-2/5822
3. Решение СМЭС Восточно-Казахстанской области от 1 сентября 2022 года дело №6309-22-00-2/2918.
4. Решение СМЭС Костанайской области от 30 января 2023 года дело № 3971-22-00-2/3525.
5. Решение СМЭС Восточно-Казахстанской области от 8 июля 2022 года дело №6309-22-00-2/1107.
6. Решение СМЭС Карагандинской области от 14 июня 2022 года дело №3514-22-00-2/2115.
7. Решение СМЭС Карагандинской области от 17 августа 2023 года дело №3514-23-00-2/2795.
8. Чичеров Л. Неустойка в гражданском обороте и судебной практике // Арбитражный и гражданский процесс. 2007. № 5. С. 18–27.
9. Нестерова Е. (2019) Запись в Facebook: 10 июля в 10:58 (<https://www.facebook.com/elena.nesterova.73997/posts/140041567191690>).
10. Шайкенов А. Еще раз к вопросу об уменьшении размера неустойки по законодательству Казахстана и России (Гонгало Б.М., д.ю.н.; Климкин С.И., к.ю.н.), источник: Информационная система "ПАРАГРАФ".
11. Санисалова Н. Неустойка в российском и зарубежном законодательстве. Известия

Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского. Общественные науки. № 28 2012 г.

12. Бахриева З. Р. К проблеме толкования и применения правовой нормы - ст. 333 Гражданского кодекса Российской Федерации об уменьшении неустойки судом. Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки. – 2019. – Т. 5 (71). № 3. – С. 232–242.

СОСТОЯНИЕ СПОРТИВНО-ЛЮБИТЕЛЬСКОГО РЫБОЛОВСТВА В ВОДОЕМАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ОЗЕРО ЖАЙСАН, ВОДОХРАНИЛИЩЕ БУКТЫРМА И ВОДОХРАНИЛИЩЕ ШУЛЬБИНСКОЕ

Притыкин Иван Викторович

старший научный сотрудник

Алтайского филиала ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства»

Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Аннотация. В статье анализируется состояние спортивно-любительского рыболовства в разрезе рыбохозяйственных водоемов международного значения Ертисского бассейна - озера Жайсан, водохранилища Буктырма и водохранилища Шульбинское, полученные в результате исследований, проведенных в 2023 году. Характеризуются уловы рыбаков-любителей. Целью настоящего исследования является характеристика спортивно-любительского рыболовства водоемов Ертисского бассейна, а также представление кратких результатов расчетного вылова спортивного и любительского рыболовства по проведенным расчетам с помощью метода математического моделирования (Байесовский метод) на исследуемых рыбохозяйственных водоемах. Сбор первичной информации проводился путем опытных ловов, визуальных наблюдений за интенсивностью лова рыбы и анкетного опроса рыбаков-любителей. Источниками первичной информации являлись участки и места спортивного и любительского лова, рыбоучастки закрепленные за пользователями животным миром в озере Жайсан, водохранилище Буктырма и Шульбинском водохранилище. Важно отметить, что ведение спортивно-любительского рыболовства проходит стихийно и практически не регулируется. Объемы вылова рыбаков-любителей не охвачены промысловой статистикой, что ставит ряд вопросов перед уполномоченным органом в области рыбного хозяйства, в части принятия управленческих решений касающихся вопросов сохранения биоразнообразия и устойчивого использования биоресурсов рыбохозяйственных водоемов.

Исследование финансируется Министерством экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан (Грант № BR10264205).

Ключевые слова: водоем, улов, рыболов-любитель, спортивное и любительское рыболовство

Введение: Спортивное и любительское рыболовство имеет массовый характер на всех водоемах Республики Казахстан. Это распространенный, доступный и полезный вид досуга для населения, который также позволяет восполнить потребности в свежей рыбе. При этом ведение любительского рыболовства проходит стихийно и практически не регулируется. Наибольшее развитие любительское рыболовство получило в последние годы, что было связано с принятием статьи 26 пункта 2 Закона Республики Казахстан от 9 июля 2004 года N 593 «Об охране воспроизводстве и использовании животного мира», позволяющее осуществлять любительское (спортивное) рыболовство в резервном фонде рыбохозяйственных водоемов и (или) участков с изъятием до пяти килограмм на одного рыбака за выезд, без каких-либо разрешений» [1].

Целью настоящего исследования является характеристика спортивного и любительского рыболовства на рыбохозяйственных водоемах международного значения Ертисского бассейна, показатели проведенных расчетов по вылову спортивного и любительского рыболовства по проведенным расчетам с помощью метода математического моделирования (Байесовский метод).

Материалы и методика. Исследования проводились на трех водных объектах – озере Жайсан, водохранилище Буктырма и водохранилище Шульбинское. Материалы собраны по

результатам зимних, весенних и летних полевых экспедиционных научно-исследовательских выездов 2023 года в вышеуказанных водоемах. Выполнено 8 экспедиционных полевых выездов на исследуемые рыбохозяйственные водоемы. Изучение параметров спортивно-любительского рыболовства проводилось на основе методических источников [2-4]. Количество собранного материала по сбору данных спортивного и любительского рыболовства представлено в таблице 1.

Таблица 1 – Количество собранного материала по спортивному и любительскому рыболовству в 2023 году

Водоем	Наименование и количество проб материалов					
	замеры длины участков СЛР	подсчет количества рыбак	определение частоты выходов рыбаков на СЛР	определение массы индивидуальных разовых уловов СЛР, кг	определение видового состава индивид. уловов СЛР	проведение анкетирования рыболовов-любителей
озеро Жайсан	7	35	110	110	110	110
вдхр. Буктырма	6	50	150	150	150	150
вдхр. Шульбинское	6	48	147	147	147	147

Проведены расчеты объема вылова рыбы спортивным и любительским рыболовством в 2023 году с использованием методом математического моделирования (Байесовский метод), разработанным ТОО «Компания системных исследований «Фактор».

Результаты и их обсуждение. Согласно подпункта 20 пункта 4 НПА утвержденного Приказом и.о. Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27 февраля 2015 года №18-04/148 «Об утверждении Правил рыболовства» - любительское (спортивное) рыболовство до пяти килограммов на одного рыболова за выезд, осуществляется бесплатно без каких-либо разрешений [5]. Однако массовость этого вида рыболовства, при хорошей технической оснащенности рыболовов-любителей, приводит к вылову большого количества рыбы, не учитываемого промысловой статистикой. Существенное неучтенное изъятие водных биоресурсов приводит к снижению их численности.

На рыбохозяйственных водоемах рыбаками-любителями спортивного и любительского рыболовства применяются различные ручные индивидуальные непромысловые орудия лова (удилища поплавоочные и донные, жерлицы, кружки, зимние удочки с блесной, спиннинги различной модификации).

Видовой состав уловов рыбаков любителей по результатам проведенных научно-исследовательских работ и тотальных промеров рыб следующий: водохранилище Буктырма (8 видов рыб) – лещ, судак, окунь, щука, карась, плотва, рипус, пелядь; озеро Жайсан (6 видов рыб) – лещ, судак, окунь, плотва, щука, карась; водохранилище Шульбинское (4 вида рыб) - лещ, судак, окунь, плотва.

В весовом отношении, масса индивидуальных разовых уловов рыбаков любителей варьировалась в следующих пределах: водохранилище Буктырма (от 0,46 кг до 5,5 кг, в среднем среднесуточный вылов на 1 рыбака – 3,34 кг), озеро Жайсан (от 0,65 кг до 3,5 кг, в среднем среднесуточный вылов на 1 рыбака – 3,78 кг), водохранилище Шульбинское (от 0,35 кг до 6,1 кг, в среднем среднесуточный вылов на 1 рыбака – 4,21 кг).

По результатам примененного метода математического моделирования (Байесовский метод), установлены следующие показатели на исследуемых рыбохозяйственных водоемах Ертисского бассейна:

- 1) Определена численность рыболовов-любителей в будний день (человек) – озеро Жайсан – 29,9; водохранилище Буктырма – 135,5; водохранилище Шульбинское – 76,1;
- 2) Определена численность рыболовов-любителей в выходной день (человек) – озеро Жайсан – 43,3; водохранилище Буктырма – 207,1; водохранилище Шульбинское – 90,5;
- 3) Определен вылов на 1-го рыболова-любителя в будний день (кг) – озеро Жайсан – 2,91; водохранилище Буктырма – 3,13; водохранилище Шульбинское – 4,26;
- 4) Определен вылов на 1-го рыболова-любителя в выходной день (кг) – озеро Жайсан – 4,19; водохранилище Буктырма – 3,77; водохранилище Шульбинское – 4,13.

Выводы. В результате проведенных научно-исследовательских работ 2023 года по проекту «Оценка роли спортивно-любительского рыболовства и его воздействие на ихтиоценоз в основных рыбопромысловых водоемах Казахстана. Раздел: Ертисский бассейн» обследовано 19 участков на 3 рыбохозяйственных водоемах международного значения – озеро Жайсан (7 участков), водохранилище Буктырма – 4 участка, водохранилище Шульбинское – 6 участков.

Исследования 2023 года, проведенные в рамках выполнения программно-целевого финансирования по Проекту показали, что на исследуемых рыбохозяйственных водоемах в течение года на закрепленных участках за природопользователями по выписываемым путевкам рыбаками-любителями (озеро Жайсан – 184 путевки, водохранилище Буктырма – 5532 путевки, водохранилище Шульбинское – 35 путевок) вылавливается, около 64 тонн рыбы.

Таким образом, в 2023 году расчетный вылов спортивного и любительского рыболовства по проведенным расчетам с помощью метода математического моделирования (Байесовский метод) на исследуемых рыбохозяйственных водоемах, следующий:

- 1) на озере Жайсан – 34,67 тонн рыбы, что составляет 0,51% от общей квоты выделенной на промысловый лов рыб в озере Жайсан;
- 2) на водохранилище Буктырма – 138,78 тонн рыбы, что составляет 5,23% от общей квоты выделенной на промысловый лов рыб в водохранилище Буктырма;
- 3) на водохранилище Шульбинское – 99,31 тонн рыбы, что составляет 20,8 % от общей квоты на промысловый лов рыб в водохранилище Шульбинское.

Список литературы

- 1 Об охране воспроизводстве и использовании животного мира: Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 г. N 593 – Астана, 2004.– 98 с.
- 2 Барабанов В.В. Оценка влияния любительского рыболовства на водные биологические ресурсы и разработка мер по его регулированию в условиях Волго-Каспийского бассейна (Астраханская область): 06.04.01 Рыбное хозяйство и аквакультура: автореф. дис...канд. биол. наук//В.В. Барабанов Астрахан. гос.ун-т. – Астрахань, 2017 – 24 с.
- 3 Костюрин Н.Н., Барабанов В.В., Просвирин Д.Н., Асейнов Д.Д. Орудия лова любительского рыболовства в Волго-Каспийском рыбохозяйственном подрайоне// Современное состояние биоресурсов внутренних водоёмов: II Всероссийская конференция с международным участием: материалы докладов (6-9 ноября 2014 г., Борок, Россия) – М.: Изд-во ПОЛИГРАФ ПЛЮС, 2014. Т. 2. - С. 319–329.
- 4 Костюрин Н.Н., Барабанов В.В., Просвирин Д.Н., Асейнов Д.Д. Анализ использования любительских орудий лова в Волго-Каспийском рыбохозяйственном подрайоне // Рыбоводство и рыбное хозяйство, 2015. №7. - С. 16-22.
- 5 Об утверждении Правил рыболовства: Утв. Приказом и.о. Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27.02.2015 г. №18-04/148 – Астана, 2015.-27 с.

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

**№ 1 (226), 2023 г.
СЕНТЯБРЬ, 2023 г.**

**В авторской редакции
мнение авторов может не совпадать с позицией редакции**

Международный научный журнал "Академик". Юридический адрес:
М02Е6В9, Республика Казахстан, г. Караганда

Свидетельство о регистрации в СМИ: KZ12VPY00034539 от 14 апреля 2021 г. Журнал
зарегистрирован в комитете информации, министерства информации и общественного
развития Республики Казахстан, регистрационный номер: KZ12VPY00034539

Web-сайт: www.journal-academic.com

E-mail: info@journal-academic.com

